

The Sham Valley and the Question of the Ilkhanids' Religious Leniency in Northwest Iran (Jolfa)

Soraya Afshari¹, Lili Niakan², Behrouz Omrani³, Mohammad Mortezaei⁴

1.Ph.D Graduate, Department of Archaeology, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Email: Soraya_afshari1362@yahoo.com

2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Archaeology, Research Institute of Archaeology, Tehran, Iran, email: Lilyniakan@yahoo.com

3. Associate Professor, Department of Archaeology, Institute of Archaeology, Tehran, Iran, email: Behruz.omrani@gmail.com

4. Associate Professor, Department of Archaeology, Research Institute of Archaeology, Tehran, Iran, email: M_mortezayi2008@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
9 May 2023

In Revised Form:
20 June 2023

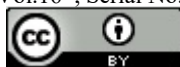
Accepted:
20 January 2020

Published online:
18 April 2024

Archaeological inquiries into the Islamic period show both in quantity and quality that targeted and wide-ranging studies aiming to identify the pertinent monuments and sites have obvious limitations, and for this very reason our understanding of this time period is mainly limited to the information deriving from textual evidence. Accordingly, with the aim of identifying and studying the Ilkhanid sites on the banks of the Aras, a season of reconnaissance survey was carried out in 2019. Focusing on the Sham Valley region of Jolfa County on the border of the two Iranian provinces of East and West Azerbaijan, the fieldwork recorded 53 monuments and sites (Afshari,2019). Given the region's strategic, geopolitical position in the vicinity of such regions of Caucasia, Turkey and Central Asia as well as its obvious location on major regional lines of communication, several different cultures flourished there spanning in date the second millennium BC to the latest periods. In other words, the foremost factor responsible for the formation of settlements was the region's location on trade routes and its easy intra- and extra-regional communications, especially during the Ilkhanid period, which played a conspicuous part in the cultural evolution of the Sham Valley. Concurrently, given the region's religious importance under the Ilkhanid rulers which echoes their religious clemency as part of their foreign policies, revealing data were obtained regarding the local social and religious structures in different periods, especially the era in question. In other words, the correspondence between the field survey's findings and the historical texts make it clear that the Ilkhanids's lack of religious prejudice, termed as religious toleration, was an upshot of a series of apparent and latent factors, which in general stemmed from the political orientations they adopted towards religious convictions (Morgan,2004; Torkamani Azar,1992). Recruitment of Christian females in the court (Bayani, 2011), employing Christian advisors and agents, maintaining contacts with Christian businessmen, missionaries and priests, and the particular attentions paid to the affairs of the Christian populations in Iran were all driven by the prerequisites underpinning their internal and external relations as it is evidenced by the fact that the changes in such relationships in the later Ilkhanid period would be associated with changes in the religious approaches due to political developments.

Keywords: Northwestern Iran, Jolfa, Sham Valley, Mongol Irk, religious tolerance.

Cite this: The Author(s): Afshari, S., Niakan, L., Omrani, B., Mortezaei, M.,(2024), The Sham Valley and the Question of the Ilkhanids' Religious Leniency in Northwest Iran (Jolfa): Journal of Archaeological Studies / No. 1, Vol.16 , Serial No. 34 / Winter – Spring (1-26). DOI: [10.22059/jars.2021.323475.143018](https://doi.org/10.22059/jars.2021.323475.143018)

Introduction

Archaeological inquiries into the Islamic period show both in quantity and quality that targeted and wide-ranging studies aiming to identify the pertinent monuments and sites have obvious limitations, and for this very reason our understanding of this time period is mainly limited to the information deriving from textual evidence. Accordingly, with the aim of identifying and studying the Ilkhanid sites on the banks of the Aras, a season of reconnaissance survey was carried out in 2019. Focusing on the Sham Valley region of Jolfa County on the border of the two Iranian provinces of East and West Azerbaijan, the fieldwork recorded 53 monuments and sites (Afshari, 2019, Fig:2). Given the region's strategic, geopolitical position in the vicinity of such regions of Caucasia, Turkey and Central Asia as well as its obvious location on major regional lines of communication, several different cultures flourished there spanning in date the second millennium BC to the latest periods. In other words, the foremost factor responsible for the formation of settlements was the region's location on trade routes and its easy intra- and extra-regional communications, especially during the Ilkhanid period, which played a conspicuous part in the cultural evolution of the Sham Valley. Concurrently, given the region's religious importance under the Ilkhanid rulers which echoes their religious clemency as part of their foreign policies, revealing data were obtained regarding the local social and religious structures in different periods, especially the era in question. In other words, the correspondence between the field survey's findings and the historical texts make it clear that the Ilkhanids's lack of religious prejudice, termed as religious toleration, was an upshot of a series of apparent and latent factors, which in general stemmed from the political orientations they adopted towards religious convictions (Morgan,2004: Torkamani Azar,1992). Recruitment of Christian females in the court (Bayani, 2011), employing Christian advisors and agents, maintaining contacts with Christian businessmen, missionaries and priests, and the particular attentions paid to the affairs of the Christian populations in Iran were all driven by the prerequisites underpinning their internal and external relations as it is evidenced by the fact that the changes in such relationships in the later Ilkhanid period would be associated with changes in the religious approaches due to political developments.

The Ilkhanid forbearance reflected neither a sort of egalitarianism and impartiality towards different religions and their disciples, and that a one related with human perfection and rationality, nor their indifference and insouciance. Rather, it represented a general strategy, characterized and driven by a multitude of latent dynamics. Their lack of bias towards any faith, be it Shamanism or Buddhism, Islam or Christianity, was practical to their political goal of ingratiating themselves with any of such groups according to the circumstances. In addition, it helped prevent resentment and hatred among the respective disciples from partial treatment. The Ilkhans occasionally treated favorably the followers of a certain creed, allowing them freely practice their rituals. They contained Shamanism with Islam, Islam with Christianity, Christians with Sunnis, Sunnis with Shiism, and sometimes resorted to Buddhism. Note that Shamanism was restricted to the army commanders, officials, troops, and soldiers of Mongol origin, and Buddhism was by no means a common cult among the general public. Iran and the Iranians had the experience of embracing Islam and performing its rituals for more than six centuries before the Ilkhans conquest of 656 AH/1258-1259 AD, and this was what frightened the Mongols, especially the non-Muslim Ilkhans, especially because they felt a sort of commonality between Muslim Egyptian Mamluks and Sunni Iranians who were in the majority at the time. Therefore, they constantly cared about the religions and religious communities who were somehow in opposition to this majority. Thus, this tolerance towards Christianity can be seen from the frequency of churches, villages and cemeteries in the Sham Valley and other parts of northwest Iran that belong to Armenian immigrants. From the above discussions, one may conclude that the foreign policy the Ilkhanid kings adopted against the Ulus Juchi (the Golden Horde) and the Egyptian Mamluks revolved around the freedom of religions. On the other hand, the region is adjacent to the Armani people and the Caucasian region. Therefore, judging from the political, religious and commercial contacts that have existed between the regions throughout history, and also the correspondences between their religious architectures, the Mongol Ilkhans before their conversion to Islam paid the most attention to Christianity and Christians. It was this same royal attitude that provided Shiism and the Shiites with more leeway, enabling the Shiite Nasir

al-Din Tusi and Christian Kitbogha to exalt to the position of the chief counsellors and advisors for Hulegu. The Mongols foreign policy was the primary factor in the fascination of the domestic Christians, the expansion of church organizations and the promotion of Christianity in this period. The Christian *khatuns* and princesses used their own spirit and beliefs to educate the crown princes and influence the ilkhans, and the advisors and agents tended to deepen and intensify such beliefs according to their own convictions or profit. As a result, under the auspices of the royal espousal the Christianity and Christians experienced the halcyon days of their presence in Iran during the non-Muslim Ilkhanid monarchs.

مجله مطالعات باستان‌شناسی

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۲۲۸۸

<https://jars.ut.ac.ir>

دره شام و مسئله تساهل مذهبی ایلخانان مغول در شمال غرب ایران (جلفا)

ثریا افشاری^۱، لیلی نیاکان^۲، بهروز عمرانی^۳، محمد مرتضایی^۴

Soraya_afshari1362@yahoo.com

Lilyniakan@yahoo.com

Behruz.omrani@gmail.com

M_mortezayi2008@yahoo.com

۱. فارغ‌دکتری، گروه باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه باستان‌شناسی، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران، ایران، رایانامه:

۳. دانشیار، گروه باستان‌شناسی، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران، ایران، رایانامه:

۴. دانشیار، گروه باستان‌شناسی، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

کمیت و کیفیت پژوهش‌های باستان‌شناسی دوران اسلامی نشان می‌دهد که مطالعات هدفمند و دامنه‌دار جهت شناسایی آثار این دوره از منظر باستان‌شناسی دارای محدودیت مشهودی است و به همین دلیل دانش ما از این دوران بیشتر محدود به اطلاعات موجود در منابع مکتوب تاریخی است. در همین راستا در سال ۱۳۹۸ شمسی، با هدف شناسایی و مطالعه محوطه‌های دوره ایلخانی در حاشیه رود ارس یک فصل بررسی و شناسایی با تمرکز بر منطقه دره شام در شهرستان جلفا در مابین دو استان آذربایجان شرقی و غربی انجام شد که در نتیجه آن ۵۳ اثر و محوطه باستانی شناسایی و ثبت شد (افشاری، ۱۳۹۸). موقعیت راهبردی و ژئوپولیتیکی این منطقه با حوزه‌های پیرامونی خود چون قفقاز، ترکیه و آسیای مرکزی و نیز موقعیت ژئواکونومیکی آن به عنوان کربدورهای ارتباطی سبب شده که از هزاره دوم پیش از میلاد تا دوره‌های متأخر فرهنگ‌های مختلفی در این محدوده شکل گیرد؛ به عبارت دیگر، عمده‌ترین عامل در روند شکل‌گیری استقرارهای این منطقه قرارگیری آن در مسیر راه‌های تجاری، ارتباطات آسان درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای به‌ویژه در دوره ایلخانان مغول است که در روند تکاملی فرهنگ‌های دره شام نقش بسزایی داشته است. از سوی دیگر با توجه به اهمیت مذهبی این منطقه در دوره ایلخانان مغول که نشانگر تساهل و تسامح مذهبی آنان بر پایه سیاست‌گذاری‌های خارجی آنها بود؛ اطلاعات مفیدی از ساختار اجتماعی و مذهبی منطقه در ادوار مختلف فرهنگی به‌ویژه دوره ایلخانی به دست آمد؛ به عبارت دیگر بررسی‌های میدانی و تطابق آنها با متون تاریخی روشن‌گر این مطلب است که در دوره ایلخانان مغول سیاست آزادی مذهبی و فقدان تعصب دینی مغولان که از آن توسط عده‌ای از پژوهشگران به تسامح و تساهل مذهبی دوره حاکمیت ایلخانان یاد می‌شود (مورگان، ۱۳۷۱؛ ترکمنی آذر، ۱۳۸۳) منتج از یکسری علل و عوامل پیدا و ناپیدا بود که در مجموع برآیندی از سیاست ورزی و سیاسی‌کاری ایشان در امر دین بود. جذب زنان مسیحی در دربار (بیانی، ۱۳۹۱)، انتخاب مشاوران و کارگزاران مسیحی، مرادده با تجار و مبلغان و کشیشان مسیحی و اهتمام عمومی در امور عموم مسیحیان ایران عصر ایلخانی جملگی برآمده از اقتضات و ضرورت‌هایی بود که مناسبات داخلی و خارجی روزگار ایلخانان بر آن استوار بوده است. چنانکه با تغییر این مناسبات در اواخر حاکمیت ایلخانان، رویکرد مذهبی آنها بر اساس ضروریات سیاسی تغییر کرد.

شمال غرب ایران، جلفا، دره شام، ایلخانان مغول، تساهل مذهبی.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۲/۱۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۳/۲۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۳/۳۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۱/۳۰

واژه‌های کلیدی:

استناد: افشاری، ثریا، نیاکان، لیلی، عمرانی، بهروز، محمد، مرتضایی؛ (۱۴۰۳-۱۴۰۲). دره شام و مسئله تساهل مذهبی ایلخانان مغول در شمال غرب ایران (جلفا): مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۶، شماره ۱، زمستان و بهار - پیاپی ۳۴ (۱-۱۸).

DOI: 10.22059/jars.2021.323475.143018

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

عوامل جغرافیایی و طبیعی، مخصوصاً رودها و کوه‌ها، همواره در طول تاریخ نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری استقرارها، روابط درون و برون منطقه‌ای داشته است. این عوارض در طول زمان‌های مختلف تسهیل‌کننده روابط و یا مانعی برای ارتباط بین جوامع بوده‌اند. دره شام در شمال غرب ایران در مابین دو استان آذربایجان شرقی و غربی، در حاشیه رود ارس از جمله این عوارض است که به صورت روشمند مورد مطالعات باستان‌شناسی قرار نگرفته است بدین منظور پروژه بررسی‌های باستان‌شناسی این منطقه در سال ۱۳۹۸ به مرحله اجرا درآمد (افشاری، ۱۳۹۸). دره شام از تلاقی دو رود بزرگ ارس با آق‌چای به وجود آمده و تا نزدیکی شهر خوی امتداد دارد و از گذشته تاکنون در زمینه ارتباطات تجاری و فرهنگی حائز اهمیت بوده است. موقعیت سوق‌الجیشی و ژئوپولیتیک این منطقه با حوزه‌های پیرامونی خود چون قفقاز، ترکیه و آسیای مرکزی به عنوان دهلیز ارتباطی سبب شده که از هزاره دوم پیش از میلاد تا دوره‌های متأخر فرهنگ‌های گوناگونی در این محدوده شکل گیرد. بدون تردید عمده‌ترین عامل در روند شکل‌گیری این استقرارها قرارگیری در مسیر ارتباطات تجاری درون و برون منطقه‌ای به‌ویژه در دوره ایلخانان مغول است که در توسعه و پیشرفت فرهنگ‌های در شام نقش مؤثری داشته است. از سوی دیگر با توجه به اهمیت مذهبی این منطقه در دوره ایلخانان مغول و بر پای سیاست‌گذاری‌های خارجی آنان، وجود کلیساهای مهمی چون کلیسای سنت استپانوس، قره کلیسا وجود دارد که تاکنون از منظر باستان‌شناسی مطالعه نشده‌اند؛ بنابراین بررسی دقیق این منطقه و همچنین مطالعه استقرارگاه‌ها، محوطه‌ها و کلیساها اطلاعات مفیدی از ساختار اجتماعی و مذهبی منطقه در ادوار مختلف فرهنگی به‌ویژه دوره ایلخانی ارائه داد.

۱-۱. اهداف پژوهش و روش تحقیق

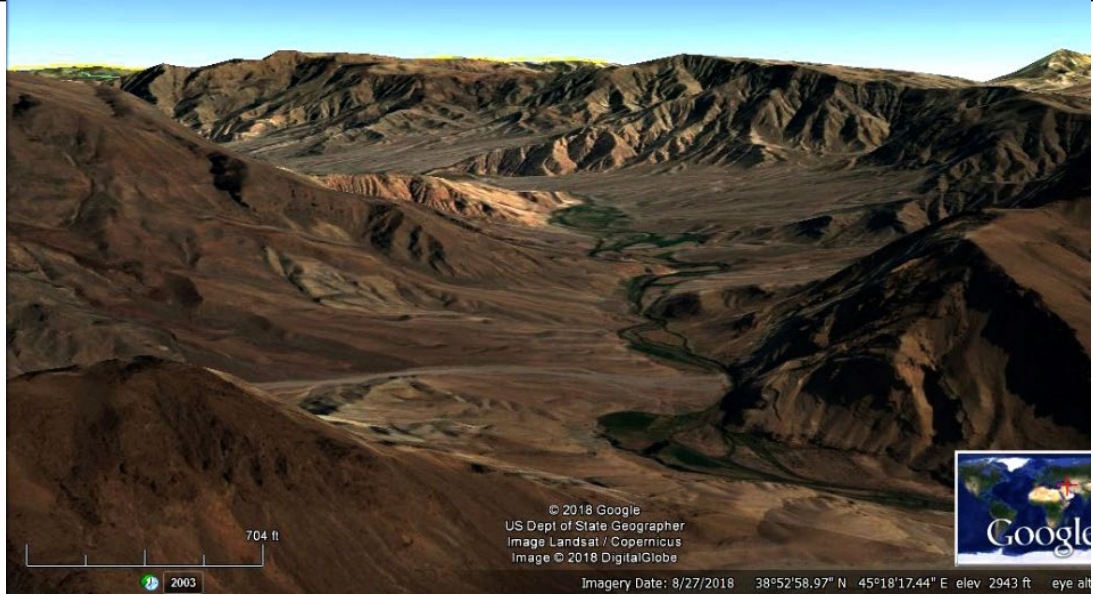
باورها و اندیشه‌های دینی، مذهبی و سیاسی یکی از شاخصه‌های مهم برای ایجاد ارتباطات دوستانه و یا خصمانه در برخی از ادوار تاریخی در بین دولت‌ها و حتی ملت‌ها بوده است. در دوره ایلخانان مغول نیز از زمانی که آنها در تاریخ آسیا به عنوان فاتحان بزرگ امپراتوری‌های متمدن خودنمایی کردند باورها و اندیشه‌های مذهبی و دگرگونی‌های آن از ملاک‌های اصلی در برقراری نوع ارتباط و برخورد با مردم و دیگر دولت‌ها بود. در همین رابطه مورخان و محققان تحقیقات گسترده‌ای انجام داده‌اند. در این مقاله نیز سعی شده تا با رویکردی تاریخی- فرهنگی و با تکیه بر آثار باقی مانده در منطقه دره شام و با استناد به منابع مکتوب، تصورات دینی، اعتقادی و سیاسی ایلخانان مغول و برخورد آنان با مردمان سرزمین مفتوحه و تأثیر این اعتقادات بر نوع روابط خارجی آنها بررسی شود. همچنین با توجه به مقتضیات تحقیق از روش‌های اسنادی و مشاهده‌ای استفاده شد. این مرحله، رویکرد شیوه گردآوری و تحلیل داده‌های تاریخی است و از منابع تاریخی، جغرافیایی، سفرنامه‌ها، آثار ادبی و علمی گذشته برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات بهره‌گیری شده است. پس از تنظیم و مرتب‌سازی اطلاعات مذکور، به مطابقت آنها با همدیگر و مواد فرهنگی حاصل از بررسی و تحلیل تاریخی و استنتاج از آنها پرداخته شده است.

۱-۲. موقعیت مکانی دره شام و بررسی‌های باستان‌شناسی آن

منطقه دره شام بر سر راه جلفای ارس به کلیسای استپانوس مقدس به طول ۲۴ کیلومتر در ساحل جنوبی رود ارس واقع شده است. این منطقه که ارمنی‌نشین بود، دارای دره‌های سرسبزی بود که بیشتر با نزارها پوشانده شده بود. ارمنیان به نی «شامب» و به دره «دزور» می‌گفتند و به این منطقه «شامبادزور» می‌گفتند، چون تلفظ «دزور» کمی مشکل بود، به همین سبب با گذر زمان به دره شام، تغییر نام داد. روستائیان ارمنی دره شامب سالیان زیادی است که به دلایل سیاسی و تجاری از این منطقه رفته و آن را خالی از سکنه کرده‌اند. (هویان، ۱۳۸۲: ۱۲۴؛ تصویر ۱). در دوره صفوی و در زمان شاه‌عباس اول در سال ۱۰۱۱ هجری قمری حملات عثمانی‌ها به آذربایجان و ارمنستان آغاز گشت. شاه‌عباس اول برای مقابله با هجوم عثمانیان به ناحیه شمال غرب ایران دستور اجرا کردن سیاست جنگی زمین سوخته را داد. بر اساس این

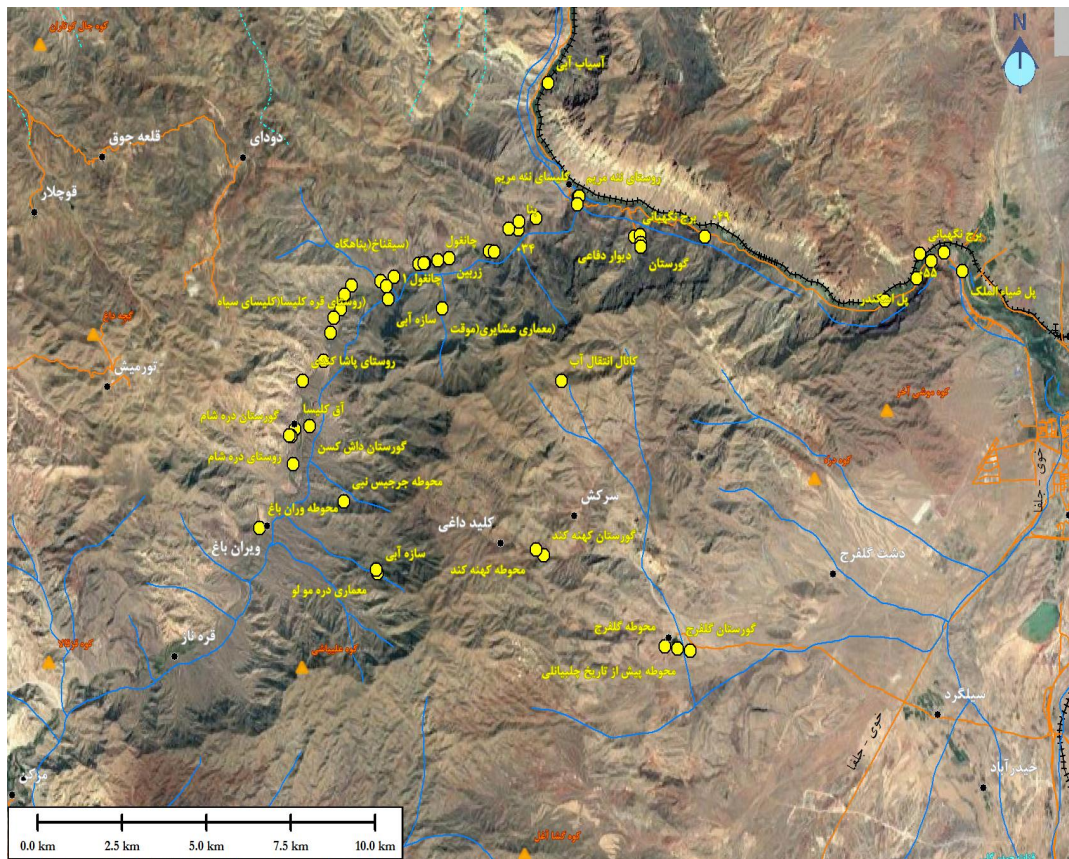
دستور، همه ساکنان شهر و روستاهای جلفا، نخجوان و اطراف کارس و ایروان تا ارزروم با کلیه اغنام، احشام و دارایی به ایران کوچ کرده و ایالات را خالی از سکنه کردند (خزائیلی، ۱۳۸۶: ۲). کوچندگان ارمنی در طی مسیر خود به داخل سرزمین ایران متحمل صدمات جانی و مالی فراوانی شدند. چنانکه به روایتی هنگام انتقال ارمنیان از جلفا به اصفهان از ۱۵۰۰۰ خانوار فقط ۳۰۰۰ خانوار به اصفهان رسیدند و باقی در مسیر کوچ بر اثر گرسنگی و بیماری و حملات ایلات چادرنشین تلف شدند (پیگولوسکایا و دیگران، ۱۳۵۳: ۵۲۲). این تلفات تا بدان حد بود که حتی مورخین درباری نیز به آن اذعان دارند چنانکه منجم یزدی در کتاب تاریخ عباسی چنین می‌نویسد: «... در کوچ آرامنه برای عبور از رودخانه ارس قریب به ده هزار کس کشته شدند و از ارس تا چالدران به جهت سرمای شدید بیست و یک هزار نفر از مردم رومیه و مردم سرحد مردند» (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۷۲).

مطالعات باستان‌شناسی منطقه دره شام و ارزیابی آن با آگاهی‌های ما از متون تاریخی پیرامون منظر تاریخی- فرهنگی این منطقه در دو مرحله برنامه‌ریزی شده بود. مرحله اول آن، شامل بررسی محدود ۲۴ کیلومتری دره شام بود که نواحی کوهستانی و در برخی قسمت‌ها دشت‌های آبرفتی را در برمی‌گرفت. این چشم‌انداز متنوع جغرافیایی در طول تاریخ نه تنها بر وضع آب و هوایی و وضعیت اقتصادی ساکنان این منطقه اثر گذاشته، بلکه باعث تنوع الگوی استقرار نیز شده است. از این رو جهت شناسایی دقیق الگوها قبل از شروع بررسی با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای سعی شد کل عوارض و چشم‌انداز جغرافیایی منطقه شناسایی شود. سپس در مرحله دوم پیش از شروع فعالیت‌های میدانی به عنوان گام اول، عکس‌ها و تصاویر ماهواره‌ای تهیه شده و مورد مطالعه قرار گرفت و سعی بر آن شد تا حد امکان کل عوارض غیرطبیعی یا نقاطی که مشکوک به بنا، محوطه و تپه‌های باستانی بودند، شناسایی و کدگذاری شود. در نهایت با این روش ۵۳ اثر و محوطه باستانی شامل کلیسا، گورستان، پل، کاروانسرا، دیوار دفاعی، سازه آبی و محوطه‌های باستانی شناسایی و مختصات جغرافیایی آنها ثبت شد و سپس به صورت پیمایشی از این آثار بازدید به عمل آمد و مواد فرهنگی حاصل از آنها ثبت و ضبط شدند (تصویر ۲). در بررسی‌های به عمل آمده آثار و بقایای فرهنگی متعلق به قرون میانه اسلامی به ویژه دوره ایلخانی به دست آمد. تمامی این آثار نشان‌دهنده آن بودند که حوض جنوبی رود ارس در دوره اسلامی نیز همانند دوره‌های دیگر شکوفا بوده است. متأسفانه در این حوض فرهنگی سفال‌های سده‌های نخستین اسلامی چندان شناخته شده نیستند و تشخیص سفال‌های بدون لعاب اسلامی از سفال‌های دوره تاریخی مخصوصاً دور ساسانی بسیار سخت است، اما به قطع می‌توان نشانه‌هایی از تراکم استقرار در سده‌های ششم، هفتم، هشتم تا دوره‌های صفویه و قاجار را در این محدوده مشاهده کرد. از سوی دیگر نکته قابل توجهی که در پروژه بررسی و شناسایی دره شام نمایان بود تعدد کلیساهایی بود که در این محدوده قرار می‌گرفتند که احتمالاً می‌توان آنها را نشانگر تساهل، تسامح و رونق و شکوفایی دین مسیحیت در قرون میانه اسلامی، به ویژه دوره ایلخانی به شمار آورد. از جمله کلیساهایی که در این حوضه فرهنگی مورد بازنگری قرار گرفتند کلیسای سنت استپانوس مقدس، کلیسای ننه مریم، کلیسای چوپان، آق کلیسا و قره کلیسا است (افشاری، ۱۳۹۸).

تصویر ۱: چشم‌انداز دره شام (www.google.com)

Fig 1: Physiographic view of the Sham Valley (www.google.com)

تصویر ۲: پراکنش محوطه‌های شناسایی شده در بررسی باستان‌شناسی در شام (مأخذ: گروه نقشه پژوهشکده باستان‌شناسی)

Fig 2: Distribution Pattern of the identified sites in the Sham Valley (source: Map Department of the Research Institute of Archeology)

۲. منظر تاریخی - فرهنگی ارس در متون تاریخی

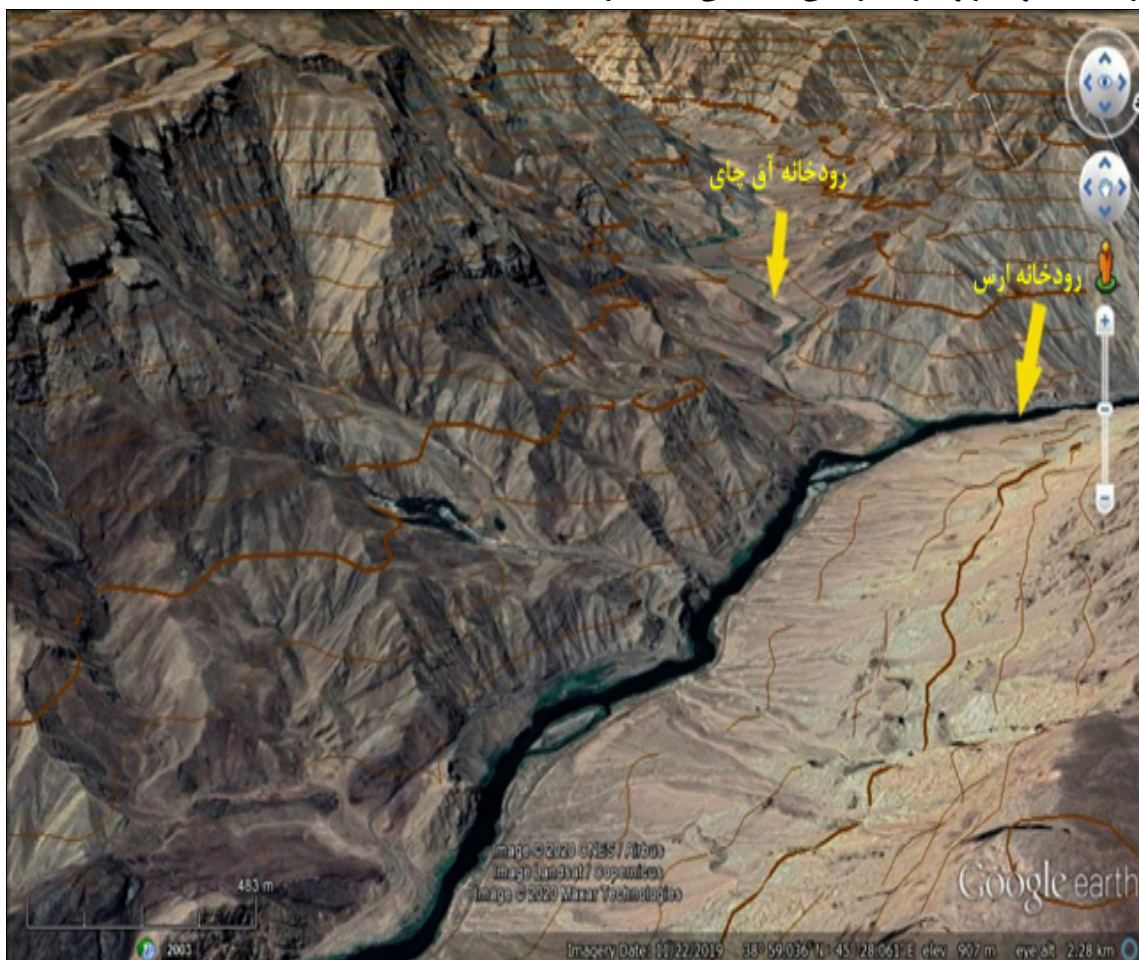
رود ارس که از میانه شهر جلفا عبور می‌کند یکی از پرمجاثرترین و سیاسی‌ترین رودخانه‌های ایران است که در طول نوار مرزی مشترک ایران و آذربایجان و ارمنستان جریان دارد. این رود با توجه به جغرافیای سیاسی آن همواره یکی از مهم‌ترین رودخانه‌های مرزی و نیز رودخانه‌های بین‌المللی در طول تاریخ شناخته شده است. عظمت و جذابیت ارس در طول سالیان دراز و از زمان‌های بسیار دور، نظر جغرافیدانان و سیاحان را به خود معطوف داشته است. طبیعت، موقعیت تجاری و موقعیت استراتژیک و تاریخی آنچه در زمان پرآبی و چه در زمان خشکسالی آنها را وادار ساخته است که قلم به دست بگیرند و خصوصیات و موقعیت آن را به رشته تحریر درآورند (تساویر ۴، ۳). هرودت یونانی به سال ۴۲۵ پیش از میلاد، ارس را چنین معرفی می‌نماید: «رود آراکس را گاهی بزرگ‌تر و گاهی کوچک‌تر از رود ایستروس دانسته‌اند. رود آراکس از کشور ماتین سرچشمه می‌گیرد و این همان کشوری است که رود ژیندس نیز از آن سرچشمه می‌گیرد. این رود چهل شاخه دارد و تمام شاخه‌های آن به استثنای یکی از آنها به سرزمینی باتلاقی منتهی می‌شود. به طوری که نقل می‌کنند در این سرزمین باتلاقی مردمانی زندگی می‌کنند که خوراک آنها ماهی خام است و لباس عادی آنها پوست سگ آبی است. آن یک شاخه‌ای که استثناء کردیم مستقیماً به دریای خزر می‌رود» (هرودت، ۱۳۸۴: ۲۷۷). یعقوبی در کتاب «البلدان» در ذکر شهر تفلیس اشاره‌ای به رودخانه ارس نموده و چنین می‌نویسد: «تفلیس شهری است در ارمنستان که میان آن و قالی قلاسی فرسخ است و رودخانه‌های بزرگ از قالی قلا آغاز می‌شود و اول آنها فرات است که گفته شد و به مسافت دو فرسخ از قالی قلا سرچشمه می‌گیرد و سپس روی به مغرب تا دبیل می‌رود. سپس تا ورثان، سپس به دریای خزر می‌ریزد؛ و دوم یعنی رودخانه کبیر (کر) از شهر قالی قلا سرچشمه می‌گیرد. سپس تا شهر تفلیس و از آنجا رو به شرق تا شهر بردعه و سرزمین آن جریان دارد. سپس نزدیک به دریای خزر می‌شود و با رودخان ارس برخورد کرده هر دو یکی می‌شوند و گفته می‌شود که پشت سر رودخان ارس، سیصد شهر ویران است و این‌ها همان است که خدای متعال داستان آن و اصحاب رس را ذکر کرده است و حنظله بن صفوان را برایشان مبعوث کرد، پس او را کشتند و خدای نابودشان ساخت و دربار اصحاب رس جز این هم گفته شده» (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۱۲۰). ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاصلطخری در کتاب «مسالك و ممالک» ارس را در ردیف رودهای بزرگ آذربایجان به حساب آورده چنین می‌نویسد: «رودهای بزرگ درین حدود: رود کر و رود ارس [و] سفید رودکی میان اردبیل و زنگان است... و رود ارس آبی خوش است، از ارمینیه خیزد و به حدود موقان نزدیک رود کر رسد و به دریا او فتد» (اصلطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۹). ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی سیاح و جغرافی‌دان معروف عرب در قرن چهارم هجری در «صورة الارض» دربار ارس چنین می‌نویسد: «رود ارس نیز آبی گوارا و شیرین و خوب دارد. این رود از نواحی ارمینیه داخلی بیرون آمده و به باب ورثان می‌رسد و از آنجا گذشته بخشی از آن به کر و بخشی دیگر به دریاچه طبرستان می‌ریزد. این همان «رس» است که خداوند متعال عذاب خود را دربار آن قوم ذکر می‌کند و اگر کسی در این موضوع دقت کند و از دو سوی رود ارس از شهر ورثان درآید و بالا و پائین برود آثار شهرهایی می‌بیند فرو ریخته و واژگون شده و زیرو رو گردیده در بدترین وضع...» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۹۲-۹۳). ابوالفداء در «تقویم البلدان» که در سال ۷۲۱ هجری قمری آن را تألیف کرده به شهرهای ویران شد کناره‌های ارس و موقعیت آن و اصحاب رس اشاره کرده و چنین می‌نویسد: «رود ارس - و آن رودی است که از کوه‌های قالیقلا، در طول شصت و هفت درجه و عرض چهل و یک درجه بیرون می‌آید. پس بردبیل، در طول هفتاد درجه و ثلث درجه و عرض سی و هفت درجه و نصف درجه می‌گذرد. آنگاه به ورثان می‌آید و در نزدیک بحر خزر با کر تلاقی کرده تشکیل یک رود می‌دهند و هر دو به دریا می‌ریزند. آن سوی رود ارس، چنانکه می‌گویند ۳۶۰ شهر ویران است و گفته شده که این همان است که خدای تعالی در قرآن ذکر کرده و گفته است: وَ اصحابِ الرّسِّ وَ قُرُوناً بَیْنَ ذَٰلِكَ کَثِیْرًا» (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۸۱-۸۰). حمدالله مستوفی قزوینی در کتاب «نزهةالقلوب» که در سال ۷۴۰ هجری قمری تألیف شده بدین رودخانه

اشاره کرده است و چنین می نویسد: «آب ارس از جنوب به شمال می رود و از کوه‌های قالیقلا و ارزن الروم بر می خیزد و به ولایت ارمن و آذربایجان و اران می گذرد و به آب کر و قره سو ختم شده و در حدود گشتاسفی به دریای خزر می ریزد و در این ولایات که ممر این آب است بر آن زراعت بسیار است. طول این رود ۱۵۰ فرسنگ باشد.» (مستوفی، ۱۳۳۱: ۲۱۲). در کتاب «هفت کشور یا صورالاقالیم» که در سال ۷۴۸ هجری قمری تألیف گردیده و مؤلف آن ناشناخته است دربار دو رود کر و ارس چنین آمده است: «...تفلیس و رود کر و رود ارس که از ناحی گرجیست می آید و به دریای آبسکون می رود» (صورالاقالیم، ۱۳۵۳: ۱۰۰). خواندمیر در «حبیب السیر» درباره رود ارس چنین می نویسد: «نهر ارس از مغرب به مشرق جاری باشد و ابتدا آن از جبال ارمینیه است و آبش به غایت سریع الجریان بود و سلوک کشتی در آن متعسر است بلکه متعذر زیرا که بر کنارش سنگلاخ بسیار است بعضی مکشوف و برخی مخفی و جوی ارس میمنت تمام دارد و هرچند از حیوانات در وی افتد اکثر بسلامت بیرون آید» (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۶۶۳). کلاویخو که پیش از عهد صفویه در حدود سال ۸۰۷ هجری قمری / ۱۴۰۴ میلادی، از طرف دربار اسپانیا به ایران سفر کرده است یک شب اقامت خود و هیئت همراه را در کنار ارس این چنین توصیف می کند: «دوشنبه بیست و ششم مه از دلیار کنت [دلیار کنت] به راه افتادیم و شب را در هوای آزاد در کنار آن رود بزرگی که ارس نام دارد به سر آوردیم. این رودی است بزرگ که تقریباً از سراسر ارمنستان می گذرد. آن روز از گردنه‌های بسیار و از میان کوه‌های پوشیده از برف که در آنها جوی بارهای بسیار فرو می ریخت، گذشتیم. سه شنبه در دهی به نام نوجوی پیاده شدیم و هم روز را در کنار ساحل ارس راه پیمودیم. این راه بسیار سرایش بود و پستی و بلندی بسیار داشت. در این ده یک کشیش سکنی داشت و از ما با احترام تمام پذیرایی کرد. او صاحب آن نواحی بود، غالب مردم آن حدود ارمنی هستند» (کلاویخو، ۱۳۶۶: ۱۵۰). در سال ۱۰۵۰ هجری قمری / ۱۶۴۰ میلادی اولیا چلبی که از دانشمندان و سیاحان مشهور دولت عثمانی بود در زمان سلطنت شاه صفی به طرف آذربایجان و تبریز مسافرت کرده و تمام مشاهدات خود را به رشته تحریر درآورده است. وی ضمن توصیف قلعه ماکو و شهر نخجوان به توصیف و نحوه عبور از رودخانه ارس نیز به شرح ذیل پرداخته است: «بنای این قلعه [ماکو] و دیوارهای آن به کلی خراب است در جنگ اخیر عثمانی‌ها این قلعه را ویران کرده‌اند بعداً عجم‌ها در یک شب عساکر مازندرانی را به قلعه گذاشته و حصن و حصین اتخاذ کرده‌اند. این شهر در کنار یک نهری واقع شده که روی آن پل چوبی متحرک گذاشته‌اند. عمارت این قلعه تماماً در سین کوه واقع شده و خانه‌ها را بالای یکدیگر ساخته‌اند و... خان این قلعه که در قسمت بالای قلعه می‌نشست با چندین نفر مأمورین و نوکران خود به پایین قلعه آمده به سردار ما (باقی پاشا) خوش آمد گفت و ضیافت بسیار عظیم به ما داد بعد از ضیافت (باقی پاشا) تقاضای استرداد و خلاصی (شوشیک بیگ) رئیس قلعه شوشیک را نمود و خواهش کرد که صدمه و آزاری به وی نرسانند، ایشان متعهد شدند که صدمه‌ای نرسانند و شوشیک بیگ را به پاشا تحویل دادند پاشا او را به قلعه خود در خاک عثمانی فرستاد فردای آن روز حرکت کرده پس از طی هفت ساعت راه به قری (ایلچجه) رسیدیم این قریه در کنار رودخانه ارس واقع شده هفتصد خانوار است نصف اهالی قریه ارمنی و نصف مسلمان است... ولی آقا نماینده عثمانی با قاسم‌خان ایلچی ایروان به قصد ایروان و حسن آقا با تقی‌خان به قصد نخجوان حرکت کردند حقیر چون کاتب بودم بعضی نامه‌ها به من دادند تحف و هدایایی که برای خان تبریز همراه آورده بودم به سیف‌علی خان ایلچی تبریز ارائه دادم. پاشا افندی حقیر را به سیف‌علی خان سپرد و توصیه‌ها کرد و بعضی نامه‌ها به من داد که به خان تبریز برسانم و یک کیسه پول خرج راه و مقداری لباس به من دادند... از باقی پاشا و سایر همراهان که آنجا ماندند خداحافظی و وداع کرده متوکلاً علی‌الله به جانب ایروان و نخجوان رهسپار شدیم پس از طی چندین ساعت راه از کنار رود ارس گذشته به طرف شرق روانه شدیم...» (اولیا چلبی، ۱۳۳۸: ۴، ۳).

«نخجوان یا نقش جهان حقا که نقش جهان است بعضی‌ها نخجوان و بعضی نخشوان می‌گویند. آبروی شهرهای ایران است... این شهر را افراسیاب بنا کرده است. در زمان مغول به این شهر صدمات و خرابی زیاد وارد شده و در زمان اخیر در

عصر سلطان محمدخان ثالث به تصرف عثمانی‌ها درآمده بود... این شهر ده هزار و دویست خانوار است در حدود هفتاد باب جوامع و مساجد دارد، بیست باب مسافرخانه و هفت باب حمام و قریب هزار باب دکان دارد... از خان نخجوان توصیه‌نامه و سفارش‌نامه گرفته به طرف تبریز روانه شدیم هشت ساعت به طرف جنوب حرکت کرده به منزل (کسیک گنبد) رسیدیم این دهکده دارای هزار خانوار بوده باغچه و باغ‌های بسیار زیبا و با صفا دارد... از این منزل حرکت کرده پس از طی هفت ساعت راه به کنار رودخانه ارس رسیدیم. منشأ این رودخانه در ایالت وان از کوه‌های کردستان گرفته به طرف شمال جاری و با نهر زنگی مخلوط می‌شود. از این رود با اسب گذشتن بسیار مشکل بود با زحمت زیاد عبور کردیم. چندین ساعت از میان انبوه باغات و گلستان‌ها و دهات با صفا گذشته به شهر قره باغ رسیدیم» (اولیا چلی، ۱۳۳۸: ۷، ۶). در سال ۱۰۵۶ هجری قمری / ۱۶۳۶ میلادی آدام الثاریوس با هیئت بلندپایه به عنوان منشی و مترجم هیئت از آلمان به ایران آمده و به دربار شاه‌صفی راه یافته و به هنگام دیدن رودخانه‌های کر و ارس در رابطه با آنها چنین می‌گوید: «آخر ماه مارس به دهکده جوات در کنار رود کر رسیدیم. خانه‌های این دهکده با نی ساخته شده بود و روی آن را با گل پوشانده بودند. ربع مایل بالاتر، رود آراکس که امروزه به آن ارس می‌گویند جریان دارد. سرچشمه ارس از جنوب باختری و رودخانه کر از باختر و شمال باختری است. پهنای هر رودخانه یکصد و چهل قدم و آب جاری در آن قهوه‌ای رنگ، آرام و عمیق است و بین دو کناره نسبتاً بلند جریان دارد. در کنار این رودخانه و نیز در تمام علفزارهای دشت مغان نیشکر به وفور و گاهی برخی از آنها به قطر یک بازو می‌روید. رودخان کر مرز بین شیروان و دشت مغان را به وجود آورده است. در کنار دهکده جوات پل بزرگی وجود دارد که ما روز دوم آوریل از روی آن گذشتیم و در آن طرف رودخانه یعنی منطقه مغان از سوی یک مهماندار یا بلد جدید که خان اردبیل اعزام داشته بود مورد استقبال قرار گرفتیم... به هر حال سفر را ادامه دادیم و مسیر راه تقریباً یک مایل از ارس به طرف بالا بود. توقف شبانه ما در مرغزاری در فاصله نیم مایلی از ساحل و در کلبه‌های چوپانی مدور شکل بود که مهماندار به خاطر ما از قبل دستور فراهم کرد نشان را داده بود» (اولتاریوس، ۱۳۸۵: ۹۶، ۹۵). تاورنیه سیاح معروف فرانسوی که بین سال‌های ۱۰۴۲ هجری قمری / ۱۶۳۲ میلادی و ۱۰۷۹ هجری قمری / ۱۶۶۸ میلادی شش سفر به مشرق کرده و در این مسافرت‌ها بیش از ۹ بار ایران را دیده است، در سومین سفر خود به ایران که در سال ۱۰۶۶ هجری قمری / ۱۶۵۵ میلادی انجام گرفته است و از رود ارس گذشته در سفرنامه خود این رود را چنین توصیف می‌کند: «رود ارس که قدما اركس می‌نامیدند از کوه‌های دیگر که در مشرق مین‌گول واقع هستند سرچشمه‌های خود را اخذ می‌نماید و بعد از آنکه به طور ماریپیچ از خاک ارمنستان عبور کرد و به واسط الحاق چندین رود دیگر عظمت حاصل نمود. در فاصل دو روز تا شماخی که سرحد قدیم مد باشد، به بحر خزر می‌ریزد. جمعیت عمده تمام ممالک و اراضی که رود ارس و قارص و چندین رودخان دیگر از آنجاها عبور می‌کند مسیحی هستند و قلیلی از مسلمانان که در آنجا ساکن می‌باشند به قدری متعصب و دارای عقاید موهومه هستند که ابداً از آب‌های این رودخانه‌ها نمی‌آشامند و برای شست و شو استعمال نمی‌کنند و هم این رودخانه‌ها را به واسط مس و استعمال عیسوی‌ها نجس می‌دانند. مسلمین مخصوص خودشان چاه‌ها و آب انبارها دارند که راضی نمی‌شوند یک نفر عیسوی نزدیک آنها برود... این یک قریه بزرگی است که تمام سکن آن عیسوی هستند و خانه‌های آنها در زیر زمین مانند سرداب بنا شده است... روز بعد باید باز از ارس گذشت به جهت اینکه این رودخانه خیلی حرکت ماریپیچی دارد... از منزل آخری که در کنار ارس اردو زده بودیم باید رفت به یک نقطه دیگر باز در ساحل همان رودخانه اردو زده و یک قریه در ربع لیو فاصله آن نقطه نمایان است... و روز دیگر باز باید در ساحل ارس که نیم لیو دور از یک قری کوچکی است توقف نمود؛ و این آخرین دفعه‌ای است که این رودخانه دیده می‌شود که چندین مرتبه از روی آن عبور کرده بودیم. در حرکت از اسدآباد بایستی کاه و جو برای اسب‌هایمان برداریم، به جهت اینکه به ما گفتند تا روز دیگر در عرض راه کاه و جو یافت نمی‌شود، یک ساعت تمام طول کشید تا به ارس رسیدیم و با قایق از آن عبور کردیم» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۴۱-۳۹).

نکته‌ای که در مورد رود ارس مطرح است نشیب این رودخانه است که از غرب به شرق در حدود ۷۷۸ متر است و باعث می‌شود این رودخانه جدای از ماهیت خروشان از جانب شرق به غرب غیر قابل قایقرانی و یا کشتی‌رانی باشد (خاماچی، ۱۳۷۰: ۳۰۲). لازم به ذکر است که بخش‌هایی از این رود که کم‌آب‌تر است می‌توانسته محل مناسبی برای عبور و مرور از دو سوی رودخانه باشد، چنانکه بیان شد بسیاری از جغرافیدانان، مورخان و سیاحان در کتاب‌ها و سفرنامه‌های خود در بخش‌های مختلفی به عبور پادشاهان دوران مختلف، سربازان و ژنرالان روسی از رودخان ارس اشاره کرده‌اند. طباطبایی تبریزی در هدایه الحجاج نیز چنین اشاره کرده که «در روی این رود پنج معبر سرحدی است: شاه تختی، جلفه، خدا آفرین، سیاه رود و مرزاد»؛ حتی اشاره شده است که در معبر جلفا «دو کشتی کوچک به جهت عبور و مرور به آب انداختند» (طباطبایی تبریزی، ۱۳۸۶: ۶۷). بررسی کلی متون ذکر شده نشان می‌دهد که رود ارس در دوره‌های تاریخی، اسلامی و معاصر نقش بسیار مهمی ایفا کرده است و همیشه محل رفت و آمد، درگیری و یا سکونت اقوام و گروه‌های بسیاری بوده است. در تمامی متون اشاره شده در خصوص وضعیت جغرافیایی و یا فیزیکی رود ارس صحبت به میان آمده است اما هرجایی که سخن از شهر و یا روستا و ساکنان این منطقه شده تنها به کمیت و توصیف کوچکی و بزرگی یا عمارت‌های هر مکان پرداخته شده است و متأسفانه در اکثر آنها نقش عوامل انسانی، چگونگی روابط منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و تأثیر و تأثرات فرهنگی-اجتماعی نادیده گرفته شده است.

تصویر ۳: تصویر ماهواره‌ای محل تقاطع رودخانه‌های ارس و آق‌چای و توپوگرافی کوه‌های اطراف آنها (earth.2020www.google)
Satellite image of the intersection of the Aras and Aqchay rivers and the topography of the surrounding area(www.google earth.2020)

تصویر ۴: دورنمایی از رودخانه ارس، مرز بین ایران و جمهوری خودمختار نخجوان (مأخذ: نگارنده)

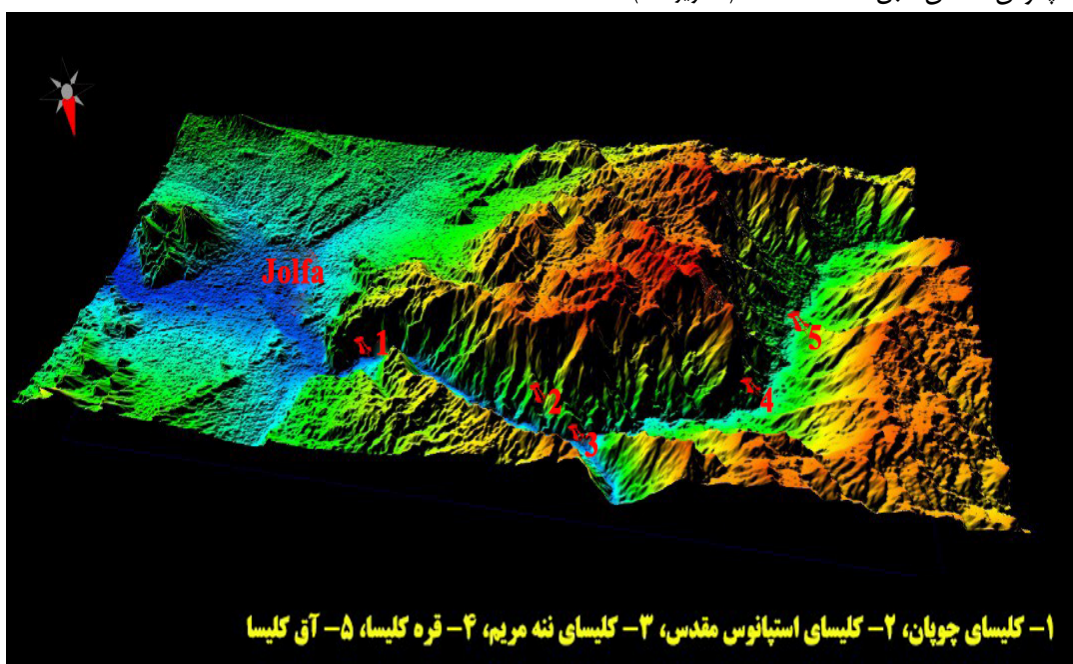
Fig 4: A view of the Aras River, at the border between Iran and the Nakhchivan Autonomous Republic (source: author)

۳. کلیاتی در خصوص حضور ارمنیان در ایران و کلیساهای شمال غرب ایران

سرزمین ایران از دوران کهن به سبب هم‌جواری با زیستگاه قوم آرمین و تعاملات و تبدلات متفاوت متأثر از وقایع و رویدادهای تاریخی نزدیک‌ترین مکان برای سکونت مهاجران ارمنی بوده و در برهه‌ای از زمان مهم‌ترین مهاجرنشین آنها محسوب می‌شد که گروه‌های عظیمی از مهاجران ارمنی را در خود جای می‌داد. از دوران شکل‌گیری تمدن مادها در ایران تا اواخر سده شانزدهم میلادی که سرآغاز گسترده‌ترین و تأثیرگذارترین مهاجرت‌های ارمنیان به این سرزمین است، چندین نقل مکان جمعیتی این قوم به ایران دیده می‌شود که سکونت همیشگی یا موقت آنها را در پی داشته است. به طور کلی نخستین حضور منسجم ارمنیان در ایران مربوط به اوایل سد سیزدهم میلادی است. هم‌زمان با نبردهای متعدد تاتارها در ارمنستان شمار زیادی از ساکنان این سرزمین به سوی ایران مهاجرت کردند و شهرهای تبریز و مراغه را که جمعیتی از ساکنان آسوری نیز در آنجا اقامت داشتند، به منزل سکونتگاه خود برگزیدند. بر مبنای اسناد و مدارک ارمنی و گزارش‌های برخی از سیاحان اروپایی که در این سده از شهر تبریز عبور کرده‌اند، در میان ساکنان مسیحی تبریز ارمنیان مقیم این شهر در اکثریت قرار داشتند. ارمنیانی که در این زمان به ایران آمدند اقدام به ساخت کلیسا و یا نهادهای اجتماعی و فرهنگی نکردند. لیکن، بر مبنای اسناد موجود در اوایل سده چهاردهم میلادی، با ورود گروهی از مبلغان کاتولیک به آذربایجان، دیرهایی متعلق به این فرق مسیحی در مراغه و سپس، در تبریز بنا شد که عده‌ای از ارمنیان کاتولیک در آنجا مراسم مذهبی خویش را بر پا می‌داشتند (مانوکیان، ۱۳۹۴: ۸). قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود به زبان ارمنی که در شهر تبریز نگاشته شده، مربوط به ۱۳۳۴ م / ۷۳۵ ه.ق است که در متن آن مطالبی در مورد وجود دو کلیسای ارمنی سورپ سارکیس و سورپ آستواتزین دیده می‌شود. نسخه‌ای خطی نیز متعلق به ۱۳۴۵ م / ۷۴۶ ه.ق موجود است که در آن به بخش‌هایی از حیات اجتماعی ارمنیان ساکن در تبریز اشاره کرده. گویا، در این تاریخ بیشتر ساکنان ارمنی این شهر بازرگانی بوده‌اند که همگام با تغییر و تحولات شکل گرفته در شبکه راه‌های ارتباطی و تجاری آن زمان و رونق اقتصادی تبریز به این شهر مهاجرت کرده‌اند. در اوایل سده چهاردهم میلادی، تبریز از کانون‌های کلیسای سنتی ارمنیان آذربایجان ایران بوده است و اسامی دو تن از جاثلیق‌های ارمنی، که در کلیساهای این شهر خدمت می‌کرده‌اند در

پاره‌ای از گزارش‌ها و اسناد مذهبی این دوره موجود است. بیشتر ارمنیان این شهر ساکنان پیشین آنی (کارس، شمال شرق آناتولی)، پایتخت پادشاهی ارمنی باگراتونی بودند و به تجارت اشتغال داشتند. افزون بر تبریز، خوی و ماکو نیز از شهرهای مهاجرپذیر بودند و ساکنان ارمنی پیرو کلیسای سنتی و کاتولیک در این شهرها مسکن داشته‌اند. با این اوصاف، مورخان ارمنی بر این باورند که آذربایجان و شهر تبریز تا اوایل سد هفدهم میلادی بزرگ‌ترین و متمرکزترین مهاجرنشین ارمنی ایران بوده و تا پیش از دوران حکومت شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) وجود تعداد هفت هزار خانوار ارمنی و دوازده کلیسا در تبریز ثبت شده است که همگی تحت نظارت مذهبی دیر سورپ تادئوس بوده‌اند. پس از واقعه کوچاندن ارمنیان (۱۶۰۴ م / ۱۰۱۳ ه.ق) در عصر شاه‌عباس اول و مهاجرت‌های متوالی ساکنان شهرها و روستاهای ارمنستان که متأثر از شرایط نامساعد حاکم در سرزمین مادری‌شان صورت می‌گرفت، ایران و به‌خصوص در آن زمان جلفای نو اصفهان به سکونتگاه آنها و محل فعالیت و گذر زندگی این قوم خسته از حوادث تلخ گذشته تبدیل شد (مانوکیان، ۱۳۹۴: ۱۲).

کلیساهای ارمنی ایران نیز در محل‌های سکونت ارمنیان ساخته شده‌اند که حضورشان را در ایران می‌توان با توجه به موارد ذکر شده تحت دو عامل عمده بررسی کرد. ارمنیان ساکن در محدوده شمالی دریاچه ارومیه که بومی این مناطق هستند و ارمنیان ساکن در دیگر نواحی کشور که طی مهاجرت‌ها و کوچ‌های اجباری به این سرزمین راه پیدا کرده‌اند. معماری کلیساها نیز در این نواحی گویای این تقسیم‌بندی است. کلیساهای ارمنی استان‌های آذربایجان شرقی و غربی، برخلاف کلیساهای معروف جلفای اصفهان، بومی و معماری آنها به سبک شناخته شد کلیساهای ارمنی است و با اسلوب خاصی که دارند به راحتی از کلیساهای سایر فرقه‌های مسیحیان تمیز داده می‌شوند. مهم‌ترین شاخص سبک معماری کلیساهای ارمنی، گنبد آن است که اغلب مخروطی شکل بوده و نمونه آن در آق کلیسا، کلیسای چوپان و کلیسای استپانوس مقدس قابل مشاهده است (تصاویر ۵، ۶).

تصویر ۵: جانمایی کلیساهای شناسایی شده در محدوده بررسی (مأخذ: نگارنده)

Fig 5: Distribution Pattern of the identified churches in the study area (source: author)

این کلیساها بدون استثنا در جهت شرقی- غربی ساخته می‌شوند و محراب آنها در بخش شرقی و از سطح صحن کلیسا بالاتر است که مصداق آن در دره شام در کلیساهای ننه مریم، آق کلیسا، قره کلیسا، کلیسای چوپان و استپانوس مقدس

دیده می‌شود. دو ردیف پلکان راه ورود به محراب است (تصویر ۷). پلان کلیساهای ارمنی همچون کلیسای استپانوس مقدس صلیبی شکل است؛ اگرچه برخی از آنها مانند کلیسای ننه مریم دارای پلان بازلیک هستند، یعنی صحن داخلی کلیسا در طول به‌وسیله دو ردیف ستون به سه ناو تقسیم می‌شود (تصویر ۸). لازم به ذکر است که تأثیر فرهنگ دینی قبل از مسیحیت در سرزمین ارمنستان بر فرهنگ و معماری مسیحی سرزمین ایران بدیهی و نمودهای آن در قالب پژوهش‌های جداگانه قابل بررسی است. دیگر آنکه بر اساس مطالعات باستان‌شناسی و اسناد تاریخی، وجود معبدی کهن در محل بسیاری از کلیساهای ارمنی مطرح شده است (سیمونی، ۱۳۸۹: ۹۱؛ هویان، ۱۳۸۲: ۱۵).

تصویر ۶: نمایی از کلیساهای شناسایی‌شده در محدوده مورد بررسی، ۱- کلیسای سنت استپانوس مقدس، ۲- کلیسای چوپان، ۳- کلیسای ننه مریم، ۴- قره کلیسا، ۵- آق کلیسا (مأخذ: نگارنده)

Fig 6: General view of the churches identified in the investigated area, 1- St. Stephen's Church, 2- Shepherd's Church, 3- Nene Maryam Church, 4- Qara Church, 5- Aq Church (source: author)

تصویر ۷: نمایی از محراب کلیساهای دره شام ۱- کلیسای ننه مریم، ۲- قره کلیسا، ۳- آق کلیسا، ۴- کلیسای استپانوس مقدس (مأخذ: نگارنده)

Fig 7: Altars of the churches of the Sham Valley 1- Naneh Maryam, 2- Qara Church, 3- Aq Church, 4- Church of St. Stephenus (Source: Author)

تصویر ۸: نمایی از فضای درونی کلیسای ننه مریم که به صورت سه ناوی ساخته شده است (مأخذ: نگارنده)

Fig 8: A view of the three- naves interior of Nane Maryam Church (source: author)

۴. حکومت ایلخانی و حاکمیت یاسا در ایران

با استقرار حکومت ایلخانی در ایران، قوانین یاسا رسماً به اجرا در آمد و در نتیجه، برخی از احکام و مقررات حقوقی اسلام موقتاً منسوخ گردید. یاسای چنگیزی مجموعه‌ای از دستورها و احکام درباره نظام لشکری، تصرف سرزمین‌ها، مصالح ملک، تشکیل قوریلتهای درباره کارهای بزرگ و لشکرکشی‌های مهم، انواع مجازات‌ها، آداب و رسوم زندگانی مغول بود. این مجموعه در نزد مغولان به اندازه‌ای محترم و مقدس بوده است که هیچ کس جرأت تخطی از مضامین آن را نداشت. دوره حاکمیت یاسا در ایران از زمان روی کار آمدن هلاکو در ۶۵۶ هجری قمری آغاز شد و تا بر تخت نشستن غازان در ۶۹۴ هجری قمری ادامه یافت (عبادی، ۱۳۸۷: ۶۷). در ارتباط با این دوره جوزجانی در طبقات ناصری که در سال ۶۵۸ هجری قمری نگاشته شده چنین بیان می‌کند: «به حکم استیلای کفار مغول، حکم دارالاسلام از آن دیار برخاست و حکم دار کفر گرفت» (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۹۰). در این دوره اسلام نه تنها عاملی سیاسی محسوب نمی‌شد، بلکه به عنوان یک دین نیز، گرچه موجودیتش به خطر نیافتاد اما دچار بحران جدی شد (رویمر، ۱۳۸۰: ۲۵۴). در دوران حاکمیت یاسا، از یک سو گروه‌های غیر مسلمان مانند بودائیان، مسیحیان و یهودیان ترقی کردند و از سوی دیگر، اهل سنت قدرت سیاسی و نفوذ کلام خود را از دست دادند و در موضعی بسیار ضعیف قرار گرفتند (باسانی، ۱۳۸۱: ۵۱۱).

به طور کلی در این دوره اوضاع مذهبی منبعث از اوضاع سیاسی بود. در تاریخ ایران بعد از اسلام، دولت ایلخانی نخستین حکومتی بود که فرمانروایان آن نه تنها مسلمان نبودند، بلکه در مواردی نیز با آن به شدت دشمنی می‌ورزیدند و با پیروان ادیان دیگر مثل مسیحیت برای ضدیت با اسلام متحد و همدل و همصدا می‌شدند. اگرچه یاسای چنگیزی تسامح مذهبی و عدم طرفداری از دین یا مذهبی خاص را توصیه می‌کرد، لیکن حاکمان مغول در ایران به گونه‌ای دیگر با مسلمانان برخورد می‌کردند. در واقع ایلخانان در دور حاکمیت یاسا، گرایش‌های مذهبی خود را در شیوه‌های سیاسی خود اعمال می‌کردند. از آنجا که ایلخانان غیرمسلمان به ادیان مختلفی گرایش داشتند به هنگام جلوس ایلخان جدید، بر حسب اینکه چه دین و آیینی داشت، سیاست‌های مذهبی جدیدی اعمال می‌شد که به نفع همکیشان ایلخان جدید بود (بیانی، ۱۳۷۱: ۳۷۲-۳۷۱). همان‌گونه که بیان شد، در نتیجه روی کار آمدن دولتی غیرمسلمان و غیر اسلامی و دور شدن مسلمانان از قدرت سیاسی، زمینه برای رونق ادیان دیگر مانند بودا، مسیحیت و یهود هرچند برای مدتی کوتاه فراهم گردید. البته باید توجه داشت که نزدیکی ایلخانان با پیروان دیگر خاصه مسیحیت، به دلیل منافع سیاسی مشترک آنان در برابر ممالیک مصر و برای اتحاد علیه دشمن مشترک (ممالیک مصر) بود. برخی از پژوهشگران غربی این وضعیت را که موجب رونق گرفتن ادیانی غیر از اسلام خصوصاً مسیحیت در سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران شده ناشی از تسامح مذهبی مغولان دانسته و آن را ستوده‌اند (مورگان، ۱۳۷۱: ۵۲-۵۱). این درست است که ایلخانان در دور موسوم به حاکمیت یاسا (۶۵۶-۶۹۴ هجری قمری) در مقایسه با ادوار پیشین، آزادی‌های بیشتری برای مسیحیان قائل شدند، اما نکته قابل توجه این است که این گونه تعبیر از سوی مستشرقین غربی بیشتر به علت بهبود وضعیت مسیحیان در جامعه ایران، در مقایسه با ادوار پیش به ایلخانان اطلاق شده است. تعدادی از محققان بدون توجه به حقایق تاریخی این دوره و بدون مذاق کافی درباره علت اصلی ارائه چنین نظری، آن را به وجوه مختلفی تعبیر کرده‌اند. به عنوان مثال یکی از این محققان درباره اوضاع مذهبی این دوره به پیروی از مستشرقان چنین می‌نویسد: «روش عدم تعصبی که ایلخانان نسبت به مسائل مذهبی اتخاذ کردند کم‌کم در سراسر اجتماع بسط یافت و مقدم دگرگونی اساسی در گرایش مذهبی جامع ایران را در سده‌های آینده فراهم ساخت» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۶۹). پژوهشگر دیگری این دوره را دور «تساهل و تسامح مذهبی» نامیده و رشد تشیع را در سایه این وضعیت دانسته است و معتقد است به دلیل اینکه مغولان پای‌بند به مذهب خاصی نبودند؛ به همین جهت، در مورد مذهب اقوام مغلوب سخت‌گیری نمی‌کردند و در حقیقت به نوعی تسامح و تساهل مذهبی گرایش داشتند. (ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۳: ۲۳۲). این در حالی است که ایلخانانی مانند آباقا (۶۸۰-۶۶۳ هجری قمری) و ارغون (۶۸۳-۶۸۰

هجری قمری) به علت تعصبات مذهبی و گرایش شدید به آئین بودا با دین اسلام به شدت دشمنی می‌ورزیدند (اشپولر، ۱۳۸۴: ۲۴۳-۲۴۲) و در دور بایدو وضع به گونه‌ای درآمد که آقسرایبی در کتاب «مسامرة الاخبار و مسامرة الاخبار» در اوایل قرن هشتم هجری قمری در مورد آن چنین می‌نویسد: «همت بر هدم بنیان مسجد چنان مصروف داشتند که نزدیک بود که منع اذان و صلاة کنند و مساجد را بیوت اصنام سازند» (آقسرایبی، ۱۳۶۲: ۱۸۶-۱۸۵). علاوه بر این، تعصبات مذهبی بین فرق اسلامی نیز کم و بیش وجود داشت که نمونه بارز آن درگیری علمای شافعی و حنفی در حضور اولجایتو بود که در نهایت منجر به مخدوش شدن وجه هر دو مذهب در نزد مغولان شد (القاشرانی، ۱۳۴۸: ۱۰۰-۹۶).

به طور کلی می‌توان گفت ایلخانان مغول نه تنها بر خلاف قوانین یاسا، در قبال ادیان مختلف تسامح نداشتند، بلکه در بسیاری موارد مانند زمان حکومت آباقا و ارغون به دشمنی با اسلام و مسلمانان نیز پرداختند. از این رو در واقع تسامح مذهبی چندانی از سوی ایلخانان مغول در خصوص ادیان، به ویژه دین اسلام اعمال نمی‌شد تا این روش در جامعه تسری پیدا کند.

۵. گرایش‌های دینی و مسئله تسامح مذهبی در عصر ایلخانان مغول

برای روشن شدن تسامح مذهبی ایلخانان مغول، لازم است گرایش‌های دینی و مذهبی آنها در دوره حاکمیت یاسا (۶۹۴-۶۵۶ هجری قمری) و تأثیر آن بر روند تحولات مذهبی ایران بررسی شود. قرار گرفتن قدرت سیاسی در دست ایلخانان مغول، تحولات ژرفی را در اوضاع دینی و مذهبی به دنبال داشت. به علت گرایش‌های مذهبی ایلخانان در دور حاکمیت یاسا، به دو دین بودا و مسیحیت، پیروان این ادیان نفوذ فراوانی به دست آوردند. در این زمان، آئین بودا تا بدان حد در میان مغولان رواج پیدا کرده بود که آئین شمنی، یعنی دین آبا و اجدادی آنها را به شدت تحت‌الشعاع قرار داد. از این رو معابد زیادی به وسیله مغولان در ایران ساخته شد (اشپولر، ۱۳۸۴: ۱۸۷-۱۸۵) به گونه‌ای که رشیدالدین فضل‌الله در تاریخ مبارک غازانی در این مورد چنین می‌گوید: «بت‌پرستان قوی حال شدند و اصناف بخشیمان بت‌پرست را از بلاد هند و کشمیر و ختای و اویغور باعزاز و اکرام تمام بیاوردند و در هر موضع بت‌خانه‌ها ساخته و اموال فراوان بر آن صرف کردند و کار مذهب ایشان به عیوق رسید» (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۶۶). علاوه بر دین بودا در دوره هولاکو، آئین مسیح نیز از نفوذ و اعتبار زیادی برخوردار شد و مسیحیان امتیازات و آزادی‌هایی به دست آوردند که تا آن زمان بی‌سابقه بود (بیانی، ۱۳۷۱: ۳۷۹). مسیحیان که در راه‌اندازی لشکرکشی هلاکو به سوی سرزمین‌های اسلامی که به سقوط خلافت عباسیان انجامید نقش مهمی ایفا کرده و آن را یک نوع انتقام الهی می‌دانستند (گروسه، ۱۳۶۵: ۵۸۱)؛ در زمان امپراتوری مغول از سوی دو خاتون که از چهره‌های معروف و سرشناس و از کارگزاران و سیاستمداران وقت به شمار می‌رفتند و با حدت و حرارت پیرو دین مسیح حمایت می‌شدند. این دو خاتون یکی سرفوقتینی بیگی مادر هلاکو و دیگری دوقوز خاتون همسر وی بود. با اینکه هلاکو خود دین بودایی داشت، تحت تأثیر مادر و به خصوص دوقوز خاتون و هواخواهان ایشان، گرایشی فوق‌العاده نسبت به مسیحیت ابراز می‌داشت به گونه‌ای که مسیحیان چه در داخل و چه در خارج مملکت او را منجی خود می‌پنداشتند. دوقوز خاتون از بدو ورود به ایران تا هنگام مرگ که چند ماه پس از درگذشت همسرش اتفاق افتاد، هم مساعی خویش را صرف ضربه زدن به اسلام و روی کار آوردن دین مسیح کرد. با نظر دوقوز خاتون، کشیشان و به طور کلی مسیحیان بر سر کارهای حساس دیوانی و سپاهی گماشته می‌شدند و جای ایرانیان مسلمان را یکی پس از دیگری اشغال می‌کردند (بیانی، ۱۳۹۱: ۱۷۷). مسیحیان در این دوره اجازه یافتند کلیساهای متعددی در آذربایجان و دیگر نقاط ایران بنا کنند (همدانی، ۱۳۳۸: ۶۷۸).

بودائیان در دور آباقا (۶۸۰-۶۶۳ هجری قمری) مانند دوره هلاکو نفوذ زیادی داشتند و کار مسیحیان نیز همچنان رونق داشت. آباقا اگرچه خود بودایی بود اما به کیش مسیحی تعلق خاطر داشت. نفوذ مسیحیت در دوره آباقا و ارغون تا حدی بود که سکه‌هایی با نوشته الاب، الام و ابن روح‌القدس ضرب شده که باقی مانده است. حتی بر زبان شایعه بود که آباقا پیش از ازدواج با مریم دختر امپراتور روم- میخائیل هشتم- به توصیه امپراتور مسیحی شده است. آباقا ۱۷ سال با اختیار

و استقلال سلطنت کرد و در ۶۸۰ هجری قمری از افراط در شرب خمر در آن شرایط که مسلمانان تحت فرمان آباقا و در اثر نفوذ بودائی‌ان و مسیحیان ایام سختی سپری می‌کردند به صورت ناگهانی درگذشت. حد فاصل مرگ آباقا (۶۸۰ هجری قمری) تا روی کار آمدن ارغون (۶۸۳ هجری قمری) یک دوره کوتاه امارت مسلمانی ایلخانان در عهد احمد تکودار تجربه شد، اما با قتل احمد تکودار، یک بار دیگر ایلخانان نامسلمان عهده‌دار امارت ایلخانی در ایران شدند. ارغون در ۶۸۳ هجری قمری بر سریر سلطنت نشست و با امارت یافتن وی دیگر بار مغولان بر ایرانیان پیشی گرفتند، مسیحیان به تکاپو افتادند و مغولان به فکر احیای دوباره یاسای چنگیز افتادند (بوشاسب گوشه، بهادری، ۱۳۹۲: ۳۸). مهم‌ترین اقدام ارغون تجدید نیروی مسیحیان در داخل ایران بود که از پی اقدامات ایلخان پیشین (تکودار) به انزوا رفته و از صحنه دور شده بودند. ارغون دستور داد تا در کنار خیمه‌گاه و خرگاه سلطنتی معبدی برپا کنند به طوری که طناب‌های خرگاه شاه و طناب‌های معبد به یکدیگر پیچیده شده باشد. علاوه بر این دستور فرمود که صدای ناقوس این کلیسای شاهی هیچ وقت قطع نشود. وی در موقع افتتاح این کلیسا به گرمی از جاثلیق نسطوریان پذیرایی کرد. رفتار او نسبت به مسیحیان آن چنان روشن و صمیمانه بود که یک سرود کلیسایی برای وی تصنیف شد که مسیحیان در آن برای سلامت ارغون دعا می‌کردند. مشوق ارغون در این امور، خاتون‌های مسیحی، خاصه اروک خاتون خواهرزاده دوقوز خاتون بود. نفوذ این زن در ارغون به حدی بود که وی امر به عدم اجازه ورود مسلمانان در دستگاه حکومتی کرده بود (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۱۲؛ معلوف، ۱۳۶۹: ۱۰؛ اشیپولر، ۱۳۸۴: ۲۲۳). این ایلخان سیاست مذهبی پدر و پدربزرگش (هلاکو و آباقا) را پیش گرفته و از بودائی‌ان و مسیحیان در برابر مسلمانان حمایت می‌کرد، دوره فرمانروایی او برای مسیحیان مناسب اما برای مسلمانان سخت‌تر از دوره آباقا بود (ساندرز، ۱۳۶۱: ۱۳۱). در عهد ایلخانی ارغون با صدارت سعدالدوله که یهودی متعصبی بود و قدرت‌گیری یهودیان، مسیحیان هم که در دوران کوتاه امارت تکودار نفوذ و جایگاه خود را از دست داده بودند موقعیت خود را بهبود بخشیدند (یزدی شیرازی، ۱۳۸۸: ۱۳۸؛ بیانی، ۱۳۹۱: ۱۹۷). ارغون که نقشه لشکرکشی علیه ممالیک مصر را در سر می‌پروراند مایل بود روابط دوستانه‌ای با دولت‌های مسیحی برقرار نماید از این رو در صدد تقویت و توجه به مسیحیان داخل ایران برآمد (بیانی، ۱۳۷۱: ۴۲۷). سیاست خارجی ارغون، اتحاد با جهان مسیحی علیه مسلمانان شام و مصر بود و نیز به عبارتی مخالفت با خانان اردوی زرین (الوس کوچی) بود. سیاست داخلی او بازگشت به سنت‌های هلاکو و آباقا یعنی ارج نهادن به عنصر مغولی و بخشیان بودائی و رونق کلیساها، معابد، کنائس و گسترش روابط به غرب و ادامه جنگ با شام و مصر و تلاش برای پیروزی بر مخالفان بود، ارغون بسیاری از مشاغل و مناصب مهم کشوری را به عیسویان و یا به یهودیان سپرد (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۰۸). هم اقدامات داخلی ارغون نه به جهت تمایل شخصی وی به مسیحیت بلکه در جلب دوستی سلاطین اروپایی و صلیبیون بود، به همین دلیل دوران ارغون را می‌توان یکی از پربارترین ادوار تاریخی ایلخانان در ارتباط با غرب، دربار پاپ و کلیسا به شمار آورد (بیانی، ۱۳۷۱: ۹۶۰). عامل این ارتباطها و رفت و آمدها در روزگار ارغون میان دربار او و دنیای مسیحی غرب مسیحیان نسطوری بودند که خواه در لباس روحانی و یا در لباس بازرگانی در دستگاه شاه مسیحی مغول مقام والایی یافته بودند (معلوف، ۱۳۶۹: ۳۵۵). اظهار علاقه و تمایل ارغون به مسیحیت و مسیحیان بیشتر از انگیزه‌های سیاسی او ناشی می‌شد که سعی داشت تا امکان اتحاد با دولت‌های مسیحی را بر ضد ممالیک مصر فراهم سازد (اشپولر، ۱۳۸۴: ۲۲۳-۲۲۲). از جمله کارهای ارغون تعمیر و بازسازی کلیسای مارشلیطه مراغه بود که در ایام احمد تکودار صدمه دیده بود (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۰۹). ارغون در شرایطی که سیاست‌های مذهبی خود و وزیرش سعدالدوله یهودی نارضایتی شدید مردم را سبب شده و مصائب زیادی را برای جامعه مسلمان ایجاد کرده بود مریض شد (بویل، ۱۳۸۱: ۱۴۷). حال او رو به وخامت نهاد و جمعی از درباریان و امرای مغول که صدارت و اقدامات اجتماعی - اقتصادی و سیاست‌های دینی سعدالدوله منافع آنها را در خطر انداخته بود او را به قتل رساندند. پس از مرگ ارغون اکثریت امرا و سردارانی که صاحب نفوذ و قدرت بودند گیخاتو برادر ارغون‌خان را که فرمانروای آسیای صغیر و سلجوقیان روم بود را

برای سلطنت در نظر گرفتند (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۱۵-۶۱۴)؛ بنابراین در پی مرگ ارغون، گیخاتو (۶۹۴-۶۹۰ هجری قمری) بر تخت ایلخانی و امارت مغولان جلوس کرد. در زمان او وضع مسیحیان از یهودیان بهتر بود، اگرچه وی اجازه نمی‌داد که مسیحیان در امور حکومت و مملکت دخالت کنند (بیانی، ۱۳۷۱: ۴۳۱). گیخاتو در مراسم کلیسایی و اعیاد مسیحیان شرکت می‌کرد. ماریه بالاهای سوم اسقف نسطوریان که به علت نکث کار مسیحیان اعتبار گذشت خود را از دست داده بود، از این دوران دوباره تجدید قوا نمود و بیش از پیش خود را به دربار نزدیک کرد. گیخاتو به ماریه بالاهای سوم اجازه داد تا در نقاط گوناگون کلیساهای جدید بنا کند، اما در خلال جنگ‌های گیخاتو و بایدو و قدرت‌گیری عناصر ایرانی و مسلمان شرایط حیات سیاسی و اجتماعی مسیحیان تحت‌الشعاع قرار گرفت. عدم رعایت «یاسا» و سنت‌های عمومی مغولی و کنار گذاشته شدن عنصر مغول از عرصه سیاست و سپاهگیری از جمله گناهان و خطایای سلطان گیخاتو شمرده شد. لذا بایدو از نوادگان هلاکو بر خان یاغی شده و گیخاتو به قتل رسید (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۱۶؛ بیانی، ۱۳۷۱: ۴۳۵-۴۳۲). بایدو (۶۹۴ هجری قمری) بلافاصله پس از پایان گرفتن مراسم جلوس بر تخت، با لغو فرامین گذشته و صدور یرلیغ‌های جدید، دست‌اندرکار احیای یاسا و تجدید نیروی مغولان شد. ایلچینانی به اطراف و اکناف مملکت گسیل داشت تا نفوذ هم‌نژادان خود را بار دیگر بر ایالات بگستراند. عهد ارغون تجدید شد و مسلمانان بار دیگر به زحمت افتادند. مغولان دست تعدی بر جان و مال مردم دراز کردند. زوایاها و خانقاه‌ها پایگاه بخشیان و کشیشان شد. روحانیان مسلمان تحت تسلط رهبانان بودایی درآمدند و این گروه دست‌اندرکار تخریب و بی‌اعتبار ساختن مساجد و مدارس شدند تا به آن حد که نزدیک بود اذان و نماز را منع کنند و مشاهد و مقابر بزرگان و علمای دین را از بین ببرند و بار دیگر رونق آیین بودا مشهود گردید (بیانی، ۱۳۹۱: ۲۰۷). با جلوس غازان خان بر اریکه امارت ایلخانی و پذیرش اسلام از جانب وی عهد نامسلمانی ایلخانان به پایان رسیده و دیگر تکرار نشد و استراتژی دینی دربار ایلخانی نسبت به مسیحیان و نوع رابطه و مرادوه با آنها تغییر کرد. اگرچه این تغییر به یک‌باره و صد در صد نبود و اهتمام به امور مسیحیان ولو کمرنگ و سطحی تا پایان حضور ایلخانان در ایران وجود داشت؛ اما از آنجا که نواختن مسیحیان در ایران و اهمیت دادن به آنها بیشتر امری حکومتی و بر حسب اقتضانات سیاسی بود. با از میان رفتن آن ضرورت‌ها و اقتضانات رویکرد دربار و بزرگان حاکمیت از جمله ایلخان هم نسبت به آن تغییر کرد که پیامد آن حذف تدریجی حضور و نفوذ بزرگان مسیحی از دربار و ارکان قدرت و عدم مشارکت دادن آنها در تصمیم‌گیری‌ها و مشاوره‌های مرسوم در زمان نامسلمانی ایلخانان بود. چنانکه پیشتر در عهد تکودار چنین شد که ضدیت با ممالیک از ضرورت افتاد لذا دیرها و کلیساها به مسجد تبدیل شد (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۰۶) و حتی کلیسای تبریز ویران و بسیاری از مسیحیان به قبول اسلام مجبور شدند (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۲۴). تکودار، حتی نمایندگانی را جهت پیشنهاد صلح و دوستی نزد ممالیک مصر فرستاد و امرای مغولی و شاهزادگان که منافع سیاسی و اقتصادی آنها در استمرار تخاصم با ممالیک مصر و دوستی با مسیحیان بود، با تهییج و تحریک ارغون، تکودار را به قتل رساندند (گروسه، ۱۳۶۵: ۶۰۷-۶۰۶). دشمنی دامنه‌دار مغولان و ایلخانان با ممالیک مسلمان مصر از شکست عین جالوت (۶۵۹ هجری قمری) که پیشروی و فتوحات آنها را سد کرده بود و مسلمان بودن بخش وسیعی از سرزمین‌های متصرفی مغولان ایجاب می‌کرد تا دربار ایلخانی به عنوان یک نیروی جایگزین به مسیحیت و مسیحیان بها داده و از آن به عنوان اهرم و عاملی در برابر مسلمانان استفاده کند، ضمن آنکه دشمنی مشترک اروپای مسیحی با ممالیک بر این ضرورت می‌افزود. در واقع قدرت یافتن مسیحیان در عهد ایلخانان تابعی از سیاست خارجی ایلخانان بود در حالی که رقبای سیاسی ایلخانان ایران، مثل اولوس جوچی و ممالیک مصر حول محور اسلام با هم متحد شده بودند، ایلخانان دست همکاری به سوی دول مسیحی اروپایی دراز کرده بودند، در نتیجه مسیحیت و مسیحیان در قلمرو ایلخانان و تحت تأثیر این روابط تقویت شدند و ایلخانان در خوشحال کردن دولت‌های مسیحی اروپایی و منطقه و خشنودی آنها به نواختن مسیحیان پرداختند (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۰۳-۲۰۲). چنانکه در عهد نامسلمانی ایلخانان، نفوذ فرهنگی و سیاسی اروپا در ایران رو به گسترش

نهاد، ایلخانان جدید به تعبیر امروزی سیاست درهای باز را در برابر غرب اعمال کردند و روز به روز بر تعداد کلیساها در سراسر ایران به خصوص آذربایجان که در آن دوره مرکز حاکمیت ایلخانی بود و نیز بر پیروان آیین مسیح با پشتکار مبلغان و کشیشانی که در گوشه و کنار به تبلیغ مشغول بودند افزوده می‌شد.

۶. نتیجه

در دوره ایلخانان مغول سیاست آزادی مذهبی و فقدان تعصب دینی مغولان که از آن به تسامح و تساهل مذهبی دوره حاکمیت ایلخانان یاد می‌شود منتج از یک‌سری علل و عوامل پیدا و ناپیدا بود که در مجموع برآیندی از سیاست‌ورزی و سیاسی کاری ایشان در امر دین بود. جذب زنان مسیحی در دربار، انتخاب مشاوران و کارگزاران مسیحی، مراد شده با تجار و مبلغان و کشیشان مسیحی و اهتمام در امور عموم مسیحیان ایران عصر ایلخانی جملگی بر آمده از اقتضات و ضرورت‌هایی بود که مناسبات داخلی و جهانی روزگار ایلخانان آن را طلب می‌کرد. چنانکه با تغییر این مناسبات در ادوار انتهایی حاکمیت ایلخانان، این سیاست هم تغییر یافته و رویکرد مذهبی آنها هم متفاوت گردید. سیاست تساهل و تسامح، نوعی برابری‌جویی و مساوی‌انگاری ادیان و پیروان ادیان مختلف آن هم از نوع برآمده از تکامل انسانی و خردورزی و عقلانیت و یا حتی بی‌تفاوتی و لاقیدی آنها نبود بلکه یک استراتژی و خط مشی کلان بود که وجوه ناپیدای بسیاری در طراحی و اجرای آن پنهان بود. عدم توجه تعصب‌آمیز مغولان به یک آیین، چه شمنیزم یا بودایی، اسلام یا مسیحیت، اهداف سیاسی ایشان را در نزدیک شدنشان به هر یک از این آیین‌ها و ادیان بر حسب ضرورت زمانه تأمین می‌کرد. به علاوه کینه و نفرت از توجه نابرابر به سایر ادیان را در دل پیروان آنها ایجاد نمی‌کرد. ایلخانان گاه و بیگاه پیروان ادیان مختلف را می‌نواختند و آنها را در اجرا و انجام مقاصد دینی و سیاسی خود آزاد می‌گذاشتند. شمنیزم را با اسلام، اسلام را با مسیحیت، مسیحیان را با اهل سنت، سنی‌ها را با تشیع و گاه آنها را با بودائیسیم محدود می‌کردند. نکته اینکه شمنیزم محدود به امرا و کارگزاران و سپاهیان و سربازان مغولی بود، بودائیسیم هم دامنه نفوذ بسیار محدودی در میان مردمان داشت. ایران و ایرانیان تا قبل از استیلای ایلخانان در ۶۵۶ هجری قمری تجربه پذیرش و آمیزش بیش از شش قرن با اسلام و آیین و آداب اسلامی داشتند و این همان چیزی بود که مغولان خاصه ایلخانان نامسلمان از آن خوف داشتند به ویژه آنکه نوعی اشتراک میان ممالیک مسلمان مصر و ایرانیان سنی مذهب که در این دوران در اکثریت بودند، احساس می‌کردند، لذا پیوسته به ادیان و پیروانی که به نوعی در ضدیت با این خیل کثیر بودند توجه داشتند در این میان مسیحیت امکان بیشتری برای این تقابل داشت. لذا این گونه تساهل و تسامح به دین مسیحیت را می‌توان از تعدد کلیساها، روستاها و گورستان‌های منطقه دره شام و دیگر حوضه‌های فرهنگی شمال غرب که متعلق به مهاجرنشین‌های ارمنی است مشاهده نمود. بر اساس مطالب ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت که سیاست‌ورزی خارجی ایلخانان مغول در مقابله با اولوس جوچی و ممالیک مصر بر پایه آزادی مذاهب استوار بوده است. از سوی دیگر این منطقه با قوم آرمین و منطقه قفقاز هم‌جوار است. لذا بر اساس تعاملات و تبادلات سیاسی، مذهبی و تجاری که در طول تاریخ در این منطقه وجود داشته است و همچنین با توجه به تشابه فنون معماری مذهبی این دو منطقه ایلخانان مغول در عهد نامسلمانی بیشترین توجه را به مسیحیت و مسیحیان مبذول داشتند و از همین رویکرد تشیع و شیعیان در عصر ایلخانان آزادی عمل مبسوطی را کسب می‌کنند و خواجه نصیر طوسی شیعی و کیتبوقای مسیحی دو مشاور ارشد و کاردان هلاکو شدند. سیاست خارجی مغولان یک عامل حداکثری در جذب و جلب مسیحیان داخل و رشد تشکیلات کلیسایی و رونق تبلیغ و ترویج آیین مسیح در این دوران بود. خاتون‌ها و پرنسس‌ها که به آیین مسیحی بودند در تربیت ولیعهد و تأثیرگذاری بر ایلخان رنگ و روح اعتقاد خود را تبلور می‌بخشیدند و مشاوران و کارگزاران حسب اعتقاد یا انتفاع خود در تعمیق و تشدید این باورها و باورمندی‌ها اثر گذار بودند و نتیجه آن شد که مسیحیت و مسیحیان به پشتوانه حمایت این حاکمان، دور طلایی حضور خود در ایران را در عهد حاکمیت نامسلمانی ایلخانان تجربه کردند.

منابع

- آقسرای، محمودبن محمد مشهور به کریم آقسرای (۱۳۶۲)، تاریخ سلاجقه یا مسامرة الاخبار و مسایرة الاخيار، به اهتمام و تصحیح عثمان توران، اساطیر.
- اشپولر، برتولد (۱۳۸۴)، تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران، علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابوالحسن ابراهیم (۱۳۴۰)، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابوالفداء (۱۳۴۹)، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۴۸)، تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اولیا چلبی (۱۳۳۸)، سیاحتنامه اولیا چلبی، قسمت آذربایجان و تبریز، ترجمه و تلخیص حاج حسین نخجوانی، تبریز، چاپخانه شفق.
- اولثاریوس، آدام (۱۳۸۵)، سفرنامه اولثاریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی، ترجمه احمد بهپور، تهران، نشر ابتکار نو.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۶۴)، تاریخ مغول: از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، تهران، امیرکبیر.
- افشاری، ثریا (۱۳۹۸)، بررسی باستان‌شناختی دره شام در دوره ایلخانی، در حوزه فرهنگی ارس، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- باسانی، آ (۱۳۸۱)، دین در عهد مغول، تاریخ ایران کمبریج. جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، صص ۵۲۰-۵۰۹.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۱)، دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (۱۳۹۱)، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- بویل، جی. آ (۱۳۸۱)، تاریخ دودمانی و سیاسی ایلخانان، تاریخ ایران کمبریج، جلد پنجم، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- بغدادی، ابوالقاسم محمدبن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل: ایران در «صوره الارض»، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران، امیرکبیر.
- پیگولوسکایا، ن.و؛ و دیگران (۱۳۵۳)، تاریخ ایران: از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی، ترجمه کریم کشاورز، تهران، امیرکبیر.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۳)، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران (از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفویه)، تهران، مؤسسه شیعه‌شناسی.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶)، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تجدید نظر کلی و تصحیح حمید شیرانی، تهران، کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأییدیه اصفهان.
- جوزجانی، منہاج الدین عثمان بن سراج الدین معروف به قاضی منہاج سراج (۱۳۴۳)، طبقات ناصری، جلد دوم، به تصحیح و مقابله و تحشیه و تعلیقات جدید عبدالحی حبیبی، کابل، انجمن تاریخ افغانستان.
- خاماچی، بهروز (۱۳۷۰)، فرهنگ جغرافیایی آذربایجان شرقی، تهران، سروش.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام الدین (۱۳۵۳)، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، جلد چهارم، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، خیام.
- خزائیلی، باقر (۱۳۸۶)، وضعیت ارامنه ایران در عصر شاه عباس اول، مجله پژوهش‌نامه تاریخ، سال سوم، شماره دهم، صص ۱۹-۱.
- رویمر، هانس روبرت (۱۳۸۰)، ایران در راه عصر جدید: تاریخ ایران از ۱۳۵۰-۱۷۵۰، ترجمه آذر آهنچی، تهران، دانشگاه تهران.
- ساندرز، جان جوزف (۱۳۶۱)، تاریخ فتوحات مغول، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران، امیرکبیر.
- طباطبائی تبریزی، محمدرضا (۱۳۸۶)، هدایة الحجاج: سفرنامه مکه، به تصحیح رسول جعفریان، قم، مورخ.
- کلاویخو، روی گنزله دو (۱۳۶۶)، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گروسه، رنه (۱۳۶۵)، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، شرکت علمی و فرهنگی.
- منجم یزدی، ملا جلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران، وحید.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۳۱ ه.ق)، نزهة القلوب، اهتمام و تصحیح گای لسترینج انگلیسی، تهران، بینا.
- مانوکیان، آرپی (۱۳۹۴)، مهاجرنشین‌های ارمنی در ایران، فصلنامه فرهنگی ارمنیان پیمان، شماره ۷۴، صص ۵۷-۸.
- مورگان، دیوید (۱۳۷۱)، مغول‌ها، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز.
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰)، مسائل عصر ایلخانان، تهران، مؤسسه آگاه.
- معلوف، امین (۱۳۶۹)، جنگ‌های صلیبی از دیدگاه شرقیان، ترجمه هوشنگ مهدوی، تهران، البرز.
- هویان، آندرانیک (۱۳۸۲)، کلیساهای ارمنیان ایران، تهران، اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌اله بن عمادالدوله ابوالخیر (۱۳۵۸/۱۹۴۰ م)، تاریخ مبارک غازانی: داستان غازان خان، به سعی و اهتمام و تصحیح کارلیان، لندن، اوقاف گیب.

همدانی، رشیدالدین فضل اله بن عمادالدوله ابوالخیر (۱۳۳۸)، جامع التواریخ، جلد دوم، به کوشش بهمن کریمی، تهران، شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا.

هرودت (۱۳۸۴). تاریخ هرودت، ترجمه هادی هدایتی، تهران، دانشگاه تهران.

یزدی شیرازی، شرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل‌الله بن نعیم (۱۳۸۸)، وصاف الحضرة، تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار، جلد دوم. تهران. طلابیه

یعقوبی، ابن واضح (۱۳۵۶)، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

_____ (۱۳۵۳)، هفت کشور یا صور الاقالیم، تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

Abu al-Fida. 1970. *Taghvim al-Boldan*, Translated by Abdul Mohammad Aiati, Tehran, Iran Culture Foundation. [in Persian].

Afshari, S. 2018. *Archaeological Survey of the Sham Valley in the Ilkhanid Period, in the Aras Cultural Region*, The ICAR Archive, (Unpublished Report). [in Persian].

Al-Qashani, Abulqasem Abdullah bin Muhammad. 1969. *Tarikh-e Oljaytu*, Edited by Mahin Hambali, Tehran, Bongah-e Tarjoma va Nashr-e Ketab, [The Institute for Translation and Publication]. [in Persian].

Aqşarai, Mahmud bin Muhammad. 1983. *The history of Slejuks or Masamerat ol-Akhbar va Masairat el-Akhyar*, Edited by Osman Turan, Tehran, Asatir. [in Persian].

Basani, A. (2002) *Religion in the Mughal Era*, Cambridge History of Iran: Volume V. Edited by J. A. Boyle. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir. pp. 520-509 [in Persian].

Bayani, S. 1992. *Religion and government in Iran during the Mughal era*. Volume II, Tehran, Iran University Press [Markaz-e Nashr-e Dneshgahi]. [in Persian].

Bayani, S. 2011. *The Mughals and the Ilkhanid State in Iran*, Tehran, The Organization for Researching and Composing University Textbooks, SAMT. [in Persian].

Boyle, J. A. 2002. *The Saljuq and Mongol Periods*, The Cambridge History of Iran, Volume V, Translated by Hassan Anoushe, Tehran, Amir Kabir. [in Persian].

Clavijo, Ruy González De. 1987. *Ruy González de Clavijo. Embassy to Tamerlane 1403–1406*. Translated by Masoud Rajabnia. Tehran: Bongah-e Tarjoma va Nashr-e Ketab [The Institute for Translation and Publication]. [in Persian].

Evliya Çelebi, M. 1959. *Seyahatname* [book of travels], Azerbaijan and Tabriz Section. Translated and Summarized by Haj Hossein Nakhjavani. Tabriz: Shafaq-e Tabriz Publishing House. [in Persian].

Grousset, R. 1986. *The Empire of the Steppes*. Translated by Abdul Hossein Mikadeh, Tehran: Elmi- va-Farhangi [Scientific and Cultural Publications]. [in Persian].

Hamadani, Rashid al-Din Fadl Allah. 1940/1358 AD. *Geschichte Ġāzān-Hān's aus dem Ta'rīh-i-Mubārak-i- Ġāzānī*. Translated by Karl Emil Oskar Jahn. London: E. J. W. Gibb Memorial New Series, Vol. XIV. [in Persian].

Hamadani, Rashid al-Din Fadl Allah. 1959. *Jāmi' Al-Tawārīkh*, Volume II, Edited by Bahman Karimi. Tehran, Haj Mohammad Hossein Iqbal and Associates Heritage Company. [in Persian].

Herodotus. 2005. *Histories*, Translated by Hadi Hedayati, Tehran, Tehran University Press. [in Persian].

Hovian, A. 2003. *Armenian Churches of Iran*, Tehran, Research Institute of Cultural Heritage & Tourism. [in Persian].

Ibn Hawqal, Abu'l-Qāsem Mohammad Baghdadi. 1987. *Ibn Hawqal's travelogue: Iran in "Sūrat al-'Arḍ [The face of the Earth]"*. Translated by Ja'far Shi'ār, Tehran, Amir Kabir. [in Persian].

Iqbal Ashtiani, A. 1985. *The Mughal History: From Genghis' Invasions to the Rise of the Timurid State*, Tehran, Amir Kabir. [in Persian].

- Istakhari, Abu Ishaq Ibrahim. 1961. *al-Masalik wa-l-Mamalik* [Book of Roads and Kingdoms], Edited by Iraj Afshar, Tehran, Bongah-e Tarjoma va Nashr-e Ketab [The Institute for Translation and Publication]. [in Persian].
- Juzjani, Minhaj-i Siraj .1964. *Tabaqat-i Nasiri*, Volume IIm Edited and Revised by Abdul Hai Habibi. Kabul: Afghan History Association. [in Persian].
- Khamachi, B. (1991) *Geographical Encyclopedia of East Azerbaijan*, Tehran: Soroush [in Persian].
- Khazaili, B. 2007. "Iranian Armenians in the Reign of Shah Abbas I", *Journal of History Research* [Pazhuhesh-Naame-ye Tarikh] Vol. 3, 10, pp 1-19. [in Persian].
- Khwandamir, Ghiyath al-Din Muhammad. 1974. *Ḥabīb al-siyar fī akhbār afrād al-bashar* [The Beloved of Careers Reporting on the Multitudes of People, Volume IV, Under the supervision of Mohammad Dabir Siaghi. Tehran: Khayyam. [in Persian].
- Maalouf, A. 1990. *Les Croisades vues par les Arabes*. Translated by Houshang Mahdavi. Tehran: Alborz. [in Persian].
- Manookian, A. 2014. "Armenian Immigrants in Iran". *Peyman Armenian Cultural Quarterly*, Vol. 74, pp. 8-57. [in Persian].
- Monajem Yazdi, Jalal al-Din Mohammad. 1987. *Tarikh-e Abbasi or the Roozname-ye Molla Jalal* [The History of Abbas – Molla Jalal newspaper] Edited by of Saifullah Vahidnia. Tehran: Vahid Publications. [in Persian].
- Morgan, D. 1992. *The Mongols*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Nahr-e Markaz. [in Persian].
- Mortazavi, M. 1991. *The Issues of the Ilkhanid Era*. Tehran. Agah Institute. [in Persian].
- Mustawfi Qazvini, Hamdallah. 1983. *Nuzhat al-Qulub*. Edited by Guy Le Strange. Tehran. [in Persian].
- Olearius, A. 2006. *Olearius' Voyages & Travels: Safavid Iran from a German's Perspective*. Translated by Ahmad Behpour. Tehran: Ebtekar-e No Publication. [in Persian].
- Pigolevskaya, N. V. 1974. *Goroda Irana: From Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Roimer, H. R. 2000. *Neuzeit iranische Geschichte von 1350 - 1750*. Translated by Azar Ahanchi. Tehran: Tehran University Press. [in Persian].
- Saunders, J. J. 1982. *The History of the Mongol Conquests*. Translated by Abulghasem Halat. Tehran: Tehran University Press. [in Persian].
- Spoeler, B. 2005. *History of Mongols in Iran*. Translated by Mahmoud Mir Aftab. Tehran: Elmi- va-Farhangi [Scientific and Cultural Publications]. [in Persian].
- Tabatabaei Tabrizi, M. 2016. *Hidayat ol-Hujjaj: The Travelogue to Mecca*. Edited by Rasul Jafarian. Qom: Movarrikh [Historian Press]. [in Persian].
- Tavernier, J. B. 1957. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier*. Translated by Abu Turab Nouri, General Revision and Edition by Hamid Shirani. Tehran: Sana'i Library and Bookstore of Isfahan. [in Persian].
- Torkamani Azar, P. 2004. *The Political History of Twelver Shiites in Iran (From the Arrival of Muslims to Iran Until the Formation of the Safavid State)* Tehran: the Institute of Shi'ite Studies. [in Persian].
- Wassaf Yazdi Shirazi, Sharaf al-Din Abdullah. 2009. *Wassaf al-Hazrat, Tajziyat al-amṣār wa-tazjiyat al-aṣār* (The allocation of cities and the propulsion of epochs), Volume II. Tehran: Talayeh. [in Persian].
- Yaqoubi, Ahmad bin Ishaq. 1977. *Kitab al-Buldan* (Book of the Countries), Translated by Mohammad Ebrahim Aiati. Tehran: Bongah-e Tarjoma va Nashr-e Ketab [The Institute for Translation and Publication]. [in Persian].
- _____. 1974. *Haft-Keshvar or Ṣuwar al-Aqālīm*. Edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian].

